

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови

«Допущено до захисту»

В. о. завідувача кафедри

_____ Тетяна Мішеніна

Протокол № _____

«___» _____ 2024 р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 2024 р.

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ПАРАМЕТРИ
ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ Й ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВИВЧЕННЯ У
ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

Кваліфікаційна робота студентки групи
УМЛм-23 другого(магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література),
додаткової спеціалізації –
Зарубіжна література
Кляцької Поліни Сергіївни

Керівник: кандидат філологічних наук,
доцент **Асмаковська Г. Г.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (ім'я та прізвище)

Члени ЕК _____

(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

Кривий Ріг – 2024

АНОТАЦІЯ

Кляцька П. С. Семантико-стилістичні параметри застарілої лексики й особливості її вивчення у профільній школі: кваліфікаційна робота. Кривий Ріг, 2024. 80 с.

У роботі досліджено семантико-стилістичні параметри застарілої лексики та розроблено методику її вивчення у профільній школі. Окрім того, з'ясовано сутність понять «застаріла лексика», «архаїзми», «історизми» та їх місце в лексичній системі української мови; визначено принципи диференціації застарілої лексики та критерії її класифікації; здійснено систематизацію застарілої лексики за семантичними та стилістичними ознаками. Особливу увагу приділено аналізу семантичних і стилістичних особливостей застарілої лексики у творах В. Шкляра.

На основі аналізу чинних програм і підручників з української мови та літератури для старшої школи розроблено методику вивчення застарілої лексики, яка передбачає системну роботу над цим мовно-літературним явищем. Запропоновано зразки планів інтегрованих і нестандартних уроків з використанням інтерактивних технологій і цифрових інструментів, а також сформульовано рекомендації щодо організаційних умов упровадження розробленої методики в освітній процес профільної школи.

Ключові слова: застаріла лексика, архаїзми, історизми, семантико-стилістичні параметри, профільна школа, методика навчання української мови, українська література.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ	9
1.1. Застаріла лексика в лексичній системі української літературної мови ...	9
1.2. Принципи класифікації хронологічно маркованих слів	17
1.3. Особливості функціонування застарілої лексики в художньому творі ...	23
Висновки до першого розділу	28
РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ В. ШКЛЯРА	29
2.1. Структурно-семантична диференціація архаїзмів в історичних романах автора	29
2.2. Семантичні особливості історизмів у творчому доробку митця	36
2.3. Застаріла лексика як стилістичний засіб увиразнення прози В. Шкляра	45
Висновки до другого розділу	50
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ	52
3.1. Аналіз чинних програм і підручників на предмет вивчення архаїзмів та історизмів у старшій школі	52
3.2. Методика опанування фонду застарілої лексики старшокласниками	56
Висновки до третього розділу	64
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТОК А	76
ДОДАТОК Б	78

ВСТУП

Актуальність теми. Мова є динамічною системою, яка постійно розвивається, відображаючи зміни в суспільстві та культурі. Однією з важливих складових лексичної системи мови є застаріла лексика, що не лише зберігає історичну пам'ять народу, але й відіграє важливу роль у формуванні стилістичного багатства літературної мови. Вивчення семантико-стилістичних параметрів застарілої лексики є важливим напрямом сучасної лінгвістики, оскільки дає підстави глибше зрозуміти процеси розвитку мови, її виражальні можливості.

У контексті сучасної української мови питання застарілої лексики набуває особливого значення в умовах активних мовних змін, впливу глобалізаційних процесів, а відтак збереження та розуміння історичного лексичного фонду стає важливим аспектом підтримки мовної ідентичності і культурної спадщини.

У творчому доробку сучасного українського письменника В. Шкляра, зокрема в його історичних романах, наявна значна кількість архаїзмів та історизмів. Ці лексичні одиниці слугують засобами створення історичного колориту та відтворення мовної картини певної епохи. Аналіз застарілої лексики у прозових текстах В. Шкляра дає підстави не лише виявити семантико-стилістичні особливості таких слів, але й простежити їх роль у формуванні художнього образу та розкритті історичного контексту.

Особливу увагу в роботі приділено аналізу застарілої лексики в контексті її вивчення в профільній школі. Сучасна освіта ставить перед собою завдання не лише передати знання, але й сформувати в учнів ґрунтовне розуміння мовних процесів і вміння аналізувати мовні явища. Вивчення застарілої лексики у старшій школі сприяє розвитку мовної компетенції учнів, збагачує їх словниковий запас, формує навички роботи з різними текстами: від літературних пам'яток минулих століть до творів новітньої української літератури.

Актуальність теми також зумовлена необхідністю розробки ефективних методик викладання застарілої лексики у профільній школі. Це твердження передбачає не лише вивчення теоретичних аспектів, але й практичне застосування знань, розвиток аналітичних навичок учнів. У запропонованому дослідженні використано комплексний підхід до вивчення застарілої лексики, що передбачає аналіз її функціонування в різних контекстах.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять фундаментальні праці з лексикології української мови, наукові розвідки з проблем вивчення застарілої лексики, а також лінгводидактичні розвідки, пов'язані з питаннями викладання лексикології у школі (Н. Баранник, І. Білодід, О. Бодик, І. Гонца, М. Греб, А. Грищенко, К. Гуменна, М. Доленко, А. Коваль, Ж. Колоїз, Н. Ктитарова, Т. Лугова, А. Мойсієнко, О. Пономарів, А. Попович, В. Розгон, Т. Рудакова, В. Русанівський, В. Сімонок, С. Сірик, Л. Струганець, Л. Шевченко, Н. Шкуратяна, І. Ющук).

Попри численні наукові праці в галузі лексикології та методики викладання української мови, проблеми семантико-стилістичних параметрів застарілої лексики й особливостей її вивчення у профільній школі залишається недостатньо опрацьованим. Цим зумовлено вибір теми дослідження.

Мета: здійснення комплексного аналізу семантико-стилістичних параметрів застарілої лексики та розроблення методики опанування фонду застарілої лексики у профільній школі.

Для досягнення окресленої мети розв'язували такі завдання:

- 1) з'ясувати сутність понять «застаріла лексика», «архаїзми», «історизми» та їх місце в лексичній системі української мови;
- 2) визначити принципи диференціації застарілої лексики та критерії її класифікації;
- 3) здійснити систематизацію застарілої лексики за семантичними та стилістичними ознаками;

4) виявити семантичні та стилістичні особливості застарілої лексики у творах В. Шкляра;

5) проаналізувати програми й підручники (10–11 класи) для здобувачів загальної середньої освіти у проєкції вивчення застарілої лексики;

б) розробити методику опанування застарілої лексики у старшій школі та розробити систему вправ для її ефективного засвоєння.

Об'єктом дослідження стала застаріла лексика як компонент словникового складу української мови.

Предметом дослідження є семантико-стилістичні параметри застарілої лексики та особливості її функціонування в художніх текстах.

Джерельною базою послужили романи В. Шкляра, зокрема: «Залишенець. Чорний Ворон» (2009), «Маруся» (2014), «Чорне сонце» (2015), «Троща» (2017), «Характерник» (2019). Вибір цих творів зумовлений їх історичною тематикою, що передбачає широке використання застарілої лексики для відтворення колориту епохи та мовлення персонажів.

Картотека, укладена на основі досліджуваних історизмів та архаїзмів у творах В. Шкляра, нараховує понад 170 лінгвоодиниць.

Методи дослідження. У роботі використано такі *загальнонаукові методи*: метод теоретичного узагальнення, аналізу та синтезу для систематизації теоретичних положень щодо застарілої лексики, описовий метод для характеристики семантико-стилістичних особливостей застарілих слів; *спеціальні лінгвістичні методи*: структурний метод для виокремлення і класифікації застарілої лексики, метод текстового аналізу для детального вивчення текстів задля виявлення й аналізу застарілої лексики та її функцій, стилістичний аналіз для з'ясування стилістичних функцій архаїзмів та історизмів, контекстуальний аналіз для виявлення особливостей функціонування застарілої лексики в художніх текстах, функційний метод застосований для розуміння контексту та ролі застарілої лексики в лексичній системі української мови; *статистичний метод* використано для кількісної характеристики досліджуваного матеріалу.

Наукова новизна полягає в комплексному підході до вивчення семантико-стилістичних параметрів застарілої лексики, що враховує як лінгвістичний аналіз, так і методичний аспект її засвоєння у профільній школі. Здійснено системний аналіз застарілої лексики у творах В. Шкляра з погляду її семантичних і стилістичних особливостей. Розроблено та обґрунтовано методику вивчення застарілої лексики у старшій школі з урахуванням сучасних освітніх вимог, що містить підходи до роботи з історичними текстами, розроблено комплекс вправ і завдань для вивчення застарілої лексики, заснований на міждисциплінарному підході, зважаючи на формування цілісного розуміння мовних та історичних процесів. Запропоновано підходи до вивчення застарілої лексики у профільній школі, які враховують не лише теоретичні знання, але й практичні навички аналізу та використання цих лексичних одиниць у текстах художньої літератури.

Теоретична значущість визначається результатами теоретичного дослідження застосування застарілої лексики в українській мові: детальне вивчення її семантичних і стилістичних властивостей, корпусний аналіз для виявлення закономірностей вживання таких слів, що розширює уявлення про функціонування застарілої лексики в сучасній українській мові, її стилістичний потенціал і роль у художньому тексті. Теоретичні положення роботи можуть бути використані для подальших досліджень у галузі історичної лексикології та стилістики.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в можливості застосування отриманих результатів в освітньому процесі. Розроблено методику опанування фонду застарілої лексики та систему вправ, що можуть бути застосовані вчителями української мови та літератури у профільній школі для ефективного вивчення застарілої лексики. Отримані результати можуть бути використані під час викладання курсів лексикології, стилістики, історії української мови у закладах вищої освіти, а також при розробці навчальних посібників і методичних матеріалів для старшої школи.

Результати проведеного дослідження було **апробовано** у вигляді доповідей, презентованих на таких наукових заходах: Науково-практичній конференції «Слобожанська бесіда – 16. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності» (08–09 листопада 2023 р. м. Полтава); Регіональній науковій конференції «Українське слово в науковому вимірі», приуроченій до 90-річчя від дня народження професора Явір Валентини Василівни (28 лютого 2024 р., м. Кривий Ріг); Міжнародній науковій конференції «Мови й літератури світу в глобалізаційних процесах» (18 квітня 2024 р., м. Кривий Ріг); Студентській конференції «Наукові читання молодих дослідників до міжнародного дня слов'янської писемності» (17 травня 2024 р., м. Кривий Ріг); Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Славістичні студії в сучасному філологічному-дидактичному просторі» (24 травня 2024 р., м. Хмельницький).

За темою магістерської праці опубліковано дві статті, а саме:

1. Кляцька П. Застаріла лексика в поетичній творчості Пантелеймона Куліша. *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. праць / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), Бакум З. П., Білоконенко Л. А. та ін. Кривий Ріг, 2023. Вип. 11. С. 64–72.

2. Кляцька П. Застаріла лексика як засіб історичної стилізації в романі В. Шкляра «Характерник». *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. праць / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), Бакум З. П., Білоконенко Л. А. та ін. Кривий Ріг, 2024. Вип. 12. С. 84–89.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури, що містить 67 позицій, додатків. Повний обсяг наукової роботи – 80 сторінок, із яких – 63 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

1.1. Застаріла лексика в лексичній системі української літературної мови

Лексична система української мови є складною та динамічною структурою, що постійно розвивається та змінюється. Одним із важливих компонентів цієї системи є застаріла лексика, яка відображає історичний розвиток мови та суспільства. У цьому підрозділі ми розглянемо місце застарілої лексики в лексичній системі української літературної мови, її основні характеристики та функції.

Мова, як відомо, не є статичним утворенням, оскільки з плином часу одні слова зникають, а інші з'являються – цей процес тісно пов'язаний з прогресом людських знань, трансформаціями в соціальній структурі та культурним розвитком [27, с. 102]. Завдяки таким змінам утворюється активний і пасивний словниковий запас. До активної лексики належать слова, які виходять з постійного вжитку і не викликають труднощів у розумінні більшості носіїв. До пасивної лексики зараховують рідковживані лексичні одиниці, які не відомі більшості лінгвоносіїв і вимагають додаткових пояснень. У пасивному словниковому складі виокремлюють дві групи: слова, які внаслідок змін позамовної дійсності вийшли з мови, тобто застаріли (архаїзми, історизми) та слова, які не повністю увійшли в загальнолітературний вжиток або щойно з'явилися в мові – це неологізми [32, с. 154].

Лексична система мови характеризується відкритістю та динамічністю, перебуваючи в постійному русі та змінюючись у просторово-часовому континуумі. При цьому вона зберігає ознаки внутрішньої стабільності та цілісності, що забезпечує виконання нею комунікативної функції та

реалізацію таких важливих завдань, як усвідомлення досвіду суспільства, багатовікової пам'яті народу, підтримка зв'язку між поколіннями. У цьому контексті лексика сучасної української літературної мови завжди представлена активним і пасивним компонентами, що взаємодоповнюють одне одного. Аналіз застарілої лексики дає підстави зробити висновки про стан розвитку суспільства, рівень національної самосвідомості та загальний соціокультурний розвиток нації [20, с. 64].

Теоретичні засади Л. Вайсгербера відкривають нові горизонти для розгляду мови як відображення національної свідомості – у цій парадигмі кожне слово і вираз є відбитком колективного досвіду та світогляду поколінь. Л. Вайсенберг розвивав свою концепцію мовної картини світу, поступово зміщуючи акцент з її об'єктивно-універсальної складової на суб'єктивно-національну природу [16, с. 21–22]. У межах цього підходу лексика виступає не просто як набір слів для позначення об'єктів чи явищ, а як складний інструмент, здатний передавати глибинні концептуальні зв'язки, наявні в основі національної культури.

О. Потебня у своєму семасіологічному підході розглядав слово як інструмент для осмислення. Згідно з його теорією, мова є ключовим засобом мислення та пізнання, виступаючи як творчий процес, що організовує думку. Мовна картина світу до певної міри відображає цінності конкретної культури, коли об'єкт чи явище сприймається через призму слова, що несе певний набір характеристик, які відповідають ціннісним орієнтаціям людини. Слово сприяє розумінню світу, впливаючи на культурні цінності [24, с. 36–37].

Мова і культура тісно переплетені, а їхня різноманітність відображає способи, за допомогою яких спільнота сприймає і описує світ. Українські дослідники В. Сімонок [30], М. Степаненко [46] та інші зазначають, що в основі мовної картини світу перебуває принцип відображення, а базові механізми мисленнєвих процесів у цьому контексті є універсальними для всіх людей, незалежно від їхньої мовної приналежності. Слово саме по собі не є безпосереднім відображенням дійсності, а слугує засобом її відтворення

в контексті, який формується з інших слів і має історичну, соціальну й індивідуальну зумовленість [30, с. 16; 46, с. 10].

Н. Вдовиченко висловлює думку, що новітня лінгвістика розвивається в межах антропоцентричного нелінійного пізнання світу. У такому розумінні дослідження мовних явищ відбувається в тісному зв'язку з духовними національними цінностями народу, його культурою, світоглядними й ментальними особливостями [9, с. 70].

У новітній лінгвокультурологічній думці наголошено на зв'язку мови й культури і потрактовано як структурно взаємозумовлений, тобто не все, що існує в культурі обов'язково відображено в мові, але все, що є в мові, так чи так представлене в культурі. О. Селіванова зазначає, що мова й культура має спільні ознаки, і це насамперед форми свідомості, які репрезентують світогляд народу й людини; форми їхнього існування мають індивідуальні та суспільні властивості, для них характерний історизм, а також взаємне залучення однієї царини до іншої [42, с. 281].

Культурно-історичну цінність мають і лексичні одиниці, які втрачають свою актуальність у мові і набувають статусу застарілих, однак можуть зберігатися в мовному вжитку для специфічних цілей [27, с. 102]. В українському мовознавстві різноманітні аспекти лексичного значення, історичних трансформацій у словниковому складі, особливостей лексико-семантичних ресурсів української мови, питань, пов'язаних із диференціацією її словникового складу, завжди викликали посилений інтерес. До окреслених питань зверталися С. Бевзенко, І. Білодід, Л. Булаховський, В. Ващенко, А. Грищенко, С. Єрмоленко, А. Коваль, Ж. Колоїз, М. Кочерган, Л. Лисиченко, Л. Мацько, О. Пономарів, В. Русанівський, О. Тараненко, І. Ющук та інші.

У лінгвістичній науці важливо розмежовувати «історизми» та «архаїзми», а відтак потрібно окреслити основні категорійні ознаки цих понять, з'ясувати їх лінгвальну природу. Насамперед зазначимо, що відповідно до опрацьованих джерел можемо схарактеризувати історизми «як

слова та фрази, що вийшли з ужитку через те, що предмети чи явища ними колись позначувані більше не існують у сучасній реальності» [27, с. 102]. П. Дудик визначає історизми так: «слова застарілі або ті, що старіють, які перейшли чи переходять до пасивної лексики через дуже обмежене використання їх у мові у зв'язку з припиненням існування предметів, явищ, понять, які вони позначають» та не мають синонімів, слів-замінників [15, с. 172].

О. Бодик, Т. Рудакова, В. Вавдійчик характеризують історизми як слова, вживані для позначення предметів, явищ і понять, що вийшли з ужитку через соціально-побутові та суспільно-політичні зміни. На прикладі історизмів особливо яскраво представлений вплив позамовних суспільних чинників на функціонування різних семантичних груп словникового складу української мови [8, с. 21; 4, с. 47]. Історизми охоплюють широкий спектр лексики, зокрема й назви соціальних інститутів, предметів матеріальної культури минулого, старовинних транспортних засобів, одягу, зброї, музичних інструментів, ремесел і професій тощо [27, с. 102]. Вони відіграють важливу роль у текстах, де використовуються для характеристики минулих епох, назв реалій старовини, опису історичних подій [47, с. 31].

У лінгвістичних студіях (П. Дудик та інші) під архаїзмами прийнято вважати «застарілі слова, сполучення слів, морфологічні форми слів і синтаксичні конструкції, які належать до пасивної лексики, використовуються зрідка з певною стилістичною, функціонально-виражальною метою» [15, с. 171]. Натомість О. Бодик та Т. Рудакова уточнюють, що застарілі слова – це слова, «які вийшли чи виходять з активного словника та замінені чи витіснені іншими лексемами» [4, с. 46]. Зі свого боку В. Вавдійчик характеризує їх так: «слова для позначення предметів чи понять, які жодним чином не застаріли, але для номінації яких тепер використовують інші графічні позначення» [8, с. 22]. В академічному енциклопедичному виданні «Українська мова» запропоновано таке

визначення: архаїзм – лінгвоодинаця, застаріла на сучасному етапі мовної системи, втрачена з ужитку вжитку [58, с. 33].

На відміну від історизмів, архаїзми мають синоніми в сучасній українській мові [41, с. 81]. Наприклад, у другій половині XIX ст. сучасне слово *письменник* мало значну кількість варіантів, як-от: *писатель, письмак, писальник, письменець, письменовець, словесник, літерат, літератор* [40, с. 250].

Важливо зазначити, що поняття архаїзмів та історизмів не варто плутати з анахронізмами, з якими асоціюють культурно-історичні, хронологічні та інші невідповідності у художньому творі, навмисне чи випадкове залучення в літературний текст застарілих поглядів, звичаїв, суджень, лексики, невластивих певній добі [47, с. 31]. Порівняно з архаїзмами й історизмами, анахронізми не є об'єктом нашого дослідження, оскільки вони являють собою окрему категорію мовних явищ, що потребує специфічного підходу до вивчення та аналізу. У межах цього дослідження ми зосереджуємо увагу саме на архаїзмах та історизмах як основних категоріях застарілої лексики для аналізу їх семантико-стилістичних особливостей у контексті вивчення в профільній школі.

М. Греб та Н. Грона, аналізуючи спеціальну літературу, пропонують розглядати лексичні архаїзми як слова або словосполучення, що активно функціонували на певному етапі розвитку мови, відображаючи життя, побут, соціальну приналежність її носіїв, але з часом втратили свою актуальність через суспільний прогрес [13, с. 26]. У власних наукових працях М. Доленко, І. Дацюк, А. Кващук визначають архаїзми як слова, що вийшли з широкого вжитку й перейшли до пасивного запасу лексики національної мови, вони по-іншому називають наявні і в наш час поняття, предмети, явища [51, с. 241]. Ці назви витіснені іншими, які є нині загальноновживаними словами: *пря – боротьба, чоло – лоб, перст – палець, прихилень – прихильник, ректи – говорити* [4, с. 47], *уста – губи, гудець – музикант, зигзиця – зозуля, жалування – зарплата* та ін. [13, с. 26].

Архаїзми та історизми мають різне походження. У сучасній українській літературній мові вживаються давньоруські слова, старослов'янські ідіоми, староукраїнські та іншомовні лексеми. Особливо багато архаїзмів походить зі старослов'янської та інших мов, вони складають основну частину архаїчних синонімів, водночас давньоруські та українські застарілі слова частіше виступають як історизми при описі історичних подій [20, с. 65–66].

Відмінність між архаїзмами та історизмами визначена також у способах їх введення в текст: для історизмів характерний прямий спосіб, тобто експліцитне чи імпліцитне тлумачення, пояснення значення слова за допомогою уточнювальних і пояснювальних слів; архаїзми ж входять у лексико-стилістичну парадигму, маючи синоніми – їх функціонування в тексті може здійснюватися шляхом залучення застарілого слова у синонімічний ряд або через його сполучуваність із сучасним словом. Лексичні архаїзми належать до книжної лексики, вони позначають слова, витіснені з повсякденного вжитку іншими синонімічними їм словами. Важливо, що вони не зникли з мови, а продовжують функціонувати в ній, хоч сфера їхнього застосування значно звузилася [13, с. 26].

А. Коваль зауважує, що застарілі слова, разом із жаргонізмами, розмовно-просторічними лексемами, поетичними неологізмами належать до слів вузького стилістичного призначення. Це пов'язано зі стилістичними характеристиками слова, які визначаються їх лексичним чи граматичним значенням. Важливу роль відіграють такі фактори, як час появи слова в загальному вжитку, наявність чи відсутність у нього синонімів тощо [22, с. 16].

Процес переходу слів у застарілий лексичний склад має велике значення для стилістики, оскільки, старіючи, слова змінюють своє стилістичне забарвлення. У зв'язку з тим, що ці лексеми починають рідше вживатись, вони створюють враження урочистості, небуденності, а в невідповідній – стилістично зниженій – мовній ситуації, можуть надавати тексту комічного ефекту [22, с. 70].

Архаїзми та історизми відіграють важливу стилістичну роль у мові, особливо в художній літературі. П. Дудик зазначає, що ці лексичні одиниці використовують для створення атмосфери минулого, характеристики персонажів, надання тексту певного емоційного забарвлення – від іронії до урочистості, а їх застосування має викликати в читачів різноманітні реакції: від жартівливо-гумористичного ефекту до відчуття піднесеності та пафосу [15, с. 173]. Розвиваючи цю думку, А. Коваль підкреслює, що архаїзми як стилістична категорія входять в основному до складу урочистої, піднесеної, патетичної лексики і так тісно з нею зливаються, що стає важко відмежувати їх від інших слів урочистої лексики. Архаїзми можна визначити різновидом урочистої лексики, у якому ця стилістична якість породжена завдяки сприйняттю слова на застарілий лад. Наприклад: *воїн клятвено повів* [22, с. 70].

Застарілу лексику застосовують у різних стилях мови, але основною сферою її використання є художня література [22, с. 65–68]. Наведемо окремі міркування про функціонування таких слів у різностильових текстах.

1. У науковому стилі історизми часто виступають як термінологічні одиниці, особливо в історичних працях, де вони не мають стилістичного навантаження. А. Попович та Л. Марчук відзначають широке використання історизмів у науково-популярних, науково-навчальних та інших роботах в номінативній функції [47, с. 31]. Архаїзми на відміну від історизмів рідко знаходять застосування в науковому стилі, оскільки вони є застарілими синонімами до сучасних слів. Іноді архаїзми застосовуються як своєрідний стилістичний прийом в наукових працях історичних та літературознавчих, де автори свідомо обирають застарілі синоніми замість сучасних слів.

2. У публіцистиці, особливо в полемічних творах, історизми слугують для порівняння сучасних фактів з минулими подіями. Окрім того, у публіцистичному та художньому мовленні історизми часто використовуються як ключові слова для створення перифраз. А. Попович та Л. Марчук відзначають широке застосування історизмів у різноманітних жанрах наукової та освітньої літератури, де вони виконують номінативну функцію [47, с. 31].

3. У художній літературі історизми використовуються для створення реального образу суспільства певної історичної епохи, відтворення атмосфери того часу, надання оповіді урочистості та піднесеності, опису героїчних вчинків та незвичайних подій у житті народу [47, с. 32].

Важливо зауважити, що в публіцистичному стилі, як і в художньому, застарілі слова часто використовуються для створення особливого емоційного ефекту – від урочистої піднесеності до сатиричного або гумористичного забарвлення. Застаріла лексика в публіцистичних жанрах може передавати широкий спектр настроїв: від серйозних роздумів до елегійно-іронічного самоаналізу чи довірливої розмови [22, с. 67].

4. У живому розмовному мовленні застаріла лексика вживається рідко, як правило, з іронічним відтінком або жартома, переважно в мові людей старшого покоління, представників соціальних груп, наприклад, духовенства. Старше покоління часто використовує окремі слова і словосполучення, які молодше покоління не тільки не вживає, але й не розуміє їхнього значення [22, с. 72].

Н. Баранник зауважує, що процес архаїзації може стосуватися не лише слова, але й окремого його значення, сполучуваності, вимови чи порядку слів, при цьому слова з широкою семантикою менш схильні до архаїзації. Усі застарілі слова незалежно від того, чи це історизми, чи архаїзми, характеризуються низькою частотністю вживання в сучасній загальнолітературній мові, обмеженою сферою застосування, периферійним положенням у словнику та наявністю тимчасового семантичного компонента в смисловій структурі слова [1, с. 205].

Отже, застаріла лексика є невіддільною частиною лексичної системи української літературної мови – вона не лише зберігає історичну пам'ять народу, але й збагачує сучасну мову, надаючи їй додаткових стилістичних можливостей. Розуміння місця та ролі застарілої лексики в мовній системі є ключовим для подальшого аналізу її семантико-стилістичних параметрів та особливостей функціонування в різних контекстах.

1.2. Принципи класифікації хронологічно маркованих слів

Класифікація хронологічно маркованих слів є важливим аспектом лексикологічних досліджень, що дає підстави систематизувати та глибше зрозуміти природу застарілої лексики. У цьому підрозділі ми розглянемо основні принципи та критерії, за якими здійснюється класифікація архаїзмів та історизмів, а також проаналізуємо різні підходи до цієї проблеми в сучасному мовознавстві.

У лінгвістичних розвідках засвідчено, що мова є динамічною системою, яка постійно розвивається та адаптується до змін у суспільстві. Н. Ктитарова підкреслює, що мова – це відкрита система, яка постійно збагачується новими елементами, забезпечуючи свою комунікативну ефективність у різні історичні періоди. Важливо зазначити, що мова не існує ізольовано, а розвивається паралельно з суспільством та мисленням, при цьому лексико-семантична система є найбільш гнучкою та відкритою до змін, на відміну від більш стабільних фонологічної та морфологічної систем [26, с. 39].

Українські науковці (М. Доленко, І. Дацюк, А. Кващук) зазначають, що архаїзми позначають важливі для певної мовної спільноти поняття, але відрізняються від сучасної мовної системи своєю формою, а ця відмінність може проявлятися на різних рівнях: фонетико-графічному, морфологічному, словотвірному чи лексико-семантичному [51, с. 200]. Це означає, що архаїзми називають предмети чи поняття, які залишаються актуальними, але для позначення яких тепер використовуються інші лексичні одиниці [51, с. 241].

У структурі лексичних норм виділяють ядро (основний словниковий фонд) та периферійну зону. Основний словниковий фонд нараховує широковживані слова, що позначають найважливіші поняття з погляду загальнолюдських цінностей. До периферійної зони належать слова

обмеженого вжитку, стилістично марковані лексеми, а також слова, що перебувають на межі різних лексико-семантичних груп [29, с. 19–20].

Л. Струганець підкреслює, що на синхронному зрізі лексична система літературної мови представлена ядром і периферійною зоною, де відбувається процес архаїзації одних слів та входження до активного вжитку неологізмів [29, с. 19–20]. За твердженням М. Зарицького, на периферії «відбувається двобічний рух, що забезпечує гомеостаз, тобто стійкий стан рівноваги цієї частини у її взаємодії із середовищем» [19, с. 62].

Розвиток лексико-семантичної системи в діахронічному аспекті пов'язаний зі зміною статусу її компонентів та залежить від семантичного обсягу слів у різні історичні періоди. Лексикографічні праці фіксують семантичний обсяг слів на певному етапі розвитку мови і стають основою для формулювання нових лексико-семантичних варіантів або уточнення семантичної структури слів у подальшій кодифікаційній практиці [29, с. 34].

О. Бодик, Т. Рудакова, І. Гонца та В. Розгон, спираючись на праці провідних українських мовознавців (Н. Шкуратяна, І. Ющук, О. Пономарів, А. Грищенко), підкреслюють динамічний характер словникового складу мови і виділяють поняття активної та пасивної лексики [4, с. 46–48; 49, с. 108; 61, с. 251; 50, с. 214–215; 53, с. 63]. З огляду на думки лінгвістів наголосимо, що активна лексика – слова, вільно вживані в повсякденному спілкуванні в різних сферах життя, натомість пасивна лексика, хоча і зрозуміла носіям мови, рідко вживається в щоденному спілкуванні і налічує неологізми та застарілі слова.

Л. Струганець зауважує, що паралельно з процесом поповнення мови новотворами та запозиченнями відбувається не менш важливий процес архаїзації лексичних одиниць, однак зазвичай архаїзація відбувається дуже повільно [29, с. 33]. Водночас М. Греб та Н. Грона додають, що процес архаїзації не є лінійним, і застарілі слова можуть підлягати ресемантизації, тобто переосмисленню значення, що може призвести до їх повернення до активного словникового складу [13, с. 26].

Т. Лугова зазначає, що слова стають застарілими внаслідок постійного процесу старіння, архаїзації певної частини словникового складу. Склад застарілої лексики неоднорідний, і в ньому насамперед розрізняють слова за ступенем їх архаїзації [31, с. 12]. Л. Струганець, А. Мойсієнко та ін. підкреслюють, що для з'ясування актуальною чи неактуальною є лексика варто звернути увагу на певну точку відліку. А відтак є слова, які нині належать до пасивного складу мови, а також лексеми, що цілком застаріли [29, с. 33; 48, с. 114–115].

Перший тип, тобто пасивний склад мови, – лексика, що мало або зовсім не вживаються у мовленні, проте їх значення широко відоме усім освіченим лінгвоносцям. Повні архаїзми, з іншого боку, незрозумілі без тлумачення словників, які відображають давніші періоди розвитку мови: *житлусть* (життя), *жакель* (вітрило), *жабинець* (дорогоцінний камінь) тощо.

Процес архаїзації має певні причини, які її зумовлюють, що дає змогу розмежувати історизми (або матеріальні архаїзми) і власне архаїзми. Таку лексику здебільшого розуміють носії мови, можуть використовувати для створення історичного колориту тієї чи тієї епохи: *смерд*, *холоп*, *кріпак*, *князь*, *воєвода*, *гетьманич*, *дворянин*, *козак*, *дука*, *бурлака* тощо.

Натомість І. Смушанська пропонує класифікацію застарілих одиниць на архаїзми та історизми за такими принципами [66]:

1) збереження денотата – архаїзми стосуються понять і речей, що існують у сучасній реальності, наприклад, *губи – уста*, *палець – перст*. Історизми позначають реалії, неактуальні для сучасного світу, наприклад, *стис*, *купець*, *літопис*;

2) наявність синонімів – історизми не мають сучасних синонімів через відсутність відповідного денотата, тоді як архаїзми мають сучасні відповідники, наприклад, *говорити – ректи*, *знати – відати*.

3) причина переходу слова до застарілої категорії – для історизмів причина є позамовною, пов'язаною зі зникненням реалій; архаїзми виникають внаслідок заміни однієї лексичної одиниці іншою з різних

причин, включаючи мовні контакти (*туберкульоз* замість *сухоти*, *опіка* або *покровительство* замість французького *фавор*) та внутрішньомовні процеси (сучасне *поет* застосовується замість застарілого *пійт*);

4) стилістична функція – архаїзми часто використовують для створення особливого стилістичного ефекту (*чоло*, *уста*). Історизми переважно використовують для точного відтворення історичних реалій;

5) ступінь застарілості – архаїзми можуть мати різний ступінь застарілості, від повністю незрозумілих до частково зрозумілих носіям мови: деякі з них повністю вийшли з ужитку і зрозумілі лише фахівцям (*аки – як*), зрозумілі більшості носіїв мови, але сприйматися як застарілі (*зріти – бачити*). Історизми зазвичай мають чіткішу часову прив'язку до конкретного історичного періоду.

Усі ці фактори взаємопов'язані та іноді складно пояснювані, оскільки часто неможливо точно визначити, чому саме це конкретне слово було замінене іншим. Розуміння цих принципів класифікації застарілої лексики є важливим для аналізу її функціонування в мові та літературі [66, с. 167].

Пропонують традиційну класифікацію застарілої лексики, виокремлюючи два різновиди [20, с. 66; 23, с. 66; 2, с. 234]:

- матеріальні архаїзми (історизми);
- стилістичні архаїзми (власне архаїзми).

За своїм походженням у лексичній системі української мови як архаїзми, так й історизми дуже різноманітні. Серед них виокремлюють і власне українські, і запозичені слова [2, с. 234–235; 31, с. 10], представлені в межах окремих тематичних груп:

1) суспільно-політична лексика враховує слова на позначення соціальної структури суспільства (*боярин*, *вельможа*, *кріпак*, *смерд*); назви державного устрою та політико-економічних реалій (*кріпацтво*, *панщина*, *самодержавство*); назви урядових і військових чинів, адміністративних посад (*війт*, *губернатор*, *осавула*); назви колишніх установ і організацій (*земство*, *магістрат*, *ратуша*);

2) соціально-економічна лексика пов'язана з назвами професій та занять (*бондар, гувернантка, чумак*); назвами одиниць виміру та ваги (*аршин, верста, пуд*); назвами грошових одиниць (*гривня, дукат, шеляг*);

3) військова лексика репрезентує назви зброї та військового спорядження (*булава, гаківниця, меч*); назви військових підрозділів (*дружина, легіон*);

4) побутова лексика передбачає насамперед орієнтування на назви одягу та взуття (*жупан, кирея, сап'янці*); назви будівель і споруд (*корчма, світлиця*); назви предметів побуту та посуду (*куманець, ступа*);

5) релігійна лексика характеризується назвами релігійних організацій та їх представників (*єзуїт, патер*).

б) етнографічна та культурна лексика номінує різноманітні звичаї, обряди, свята (*досвітки, маслосвяття*); назви зниклих народів (*ассірійці, печеніги*); імена історичних осіб (*Ірод, Наполеон*).

Описаний підхід охоплює основні сфери вживання історизмів і дає підстави систематизувати їх за тематичним принципом, що важливо для вивчення та аналізу. Мовознавці пропонують різноманітні класифікації архаїзмів, розглядають архаїзми (у широкому сенсі) – застарілі назви предметів та явищ, що були витіснені новими номенами.

Л. Павленко зазначає, що «відповідно до мовнорівневої кваліфікації розрізняють архаїзми лексичні, фразеологічні, фонетичні, словотвірні-афіксальні або суто словотвірні, морфологічні, синтаксичні» [33, с. 319–320].

Л. Шевченко, В. Різун та Ю. Лисенко пропонують таку типологію архаїзмів:

1) власне архаїзми або лексичні (стилістичні) архаїзми визначають як застарілі слова, замінені в мові іншими для позначення досі певних понять [52, с. 239–240; 61, с. 245; 50, с. 217]: *перст (палець), чоло (лоб), зріти (бачити), ректи (говорити)*;

2) лексико-словотвірні (словотвірні) архаїзми характеризуються тим, що вони відрізняються від сучасних відповідників суфіксами або префіксами

[52, с. 239–240; 61, с. 251; 62, с. 225; 50, с. 217; 53, с. 67]: *рибар* (рибалка), *вояк* (воїн), *возвеличити* (звеличити);

3) лексико-морфологічні (морфологічні) архаїзми являють собою лексеми, які характеризуються застарілою граматичною формою [52, с. 239–240; 61, с. 251; 50, с. 217]: *люде* (люди), *братіє* (брати), *очеса* (очі);

4) лексико-фонетичні архаїзми відрізняються від сучасних назв однією чи двома фонемами [52, с. 239–240; 61, с. 251; 62, с. 225; 50, с. 217; 53, с. 67].

О. Пономарів додатково виокремлює фонетичні архаїзми [53, с. 67]: *враже* (ворог), *глас* (голос), *златий* (золотий), *древ* (дерево);

5) фразеологічні архаїзми становлять собою застарілі слова, які збереглися в актуальних, загальновідомих виразах чи фразеологізмах [66, с. 430–448]: *бити чолом* (вклонятися), *зело красно* (дуже гарно), *Мир дому і живущим в ньому*;

б) синтаксичні архаїзми – це слова або вирази, що зберігають синтаксис давнішої мови [66, с. 430–448]: *Отче наш, що еси на небесах* (*Отче наш, що є на небесах*) – зберігається архаїчна форма дієслова *еси* (замість сучасного *є*); *Чи відасте ви, де живе він?* (Чи знаєте ви, де він живе?) – збереження архаїчного дієслова *відати* та незвичного для сучасної мови порядку слів;

7) лексико-семантичні архаїзми містять застарілі значення слів, які тепер вживаються з іншими, сучасними значеннями [52, с. 239–240; 61, с. 251; 62, с. 225; 66, с. 430–448]. До лексико-семантичних, чи семантичних архаїзмів, як зазначає Н. Шкурятяна, належать слова, у яких застарілими є лише окреме значення [61, с. 251], проте І. Ющук зауважує, що до семантичних архаїзмів належать слова із повністю застарілим значенням [62, с. 225], а І. Смушанська – слова, у яких одне або кілька значень застаріли, а інші зараз ще актуальні та слова, які змінили свої значення внаслідок застарілості [66, с. 430–448]: *живіт* (у значенні *життя*), *яр*, *яровий* (у значенні *весна*, *весняний*).

К. Гуменна виокремлює авторські або індивідуально-стилістичні архаїзми – слова, створені автором для імітації архаїчної форми, які надають

твору ефекту часової стилізації та викликають у читача додаткові конотації, такі як гумор чи іронія [14, с. 32].

Як зазначає Ж. Колоїз, інтегральними ознаками цих лексичних груп є такі показники: ці слова зазнали процесу архаїзації; вони перебувають на периферії вживання; їх можна кваліфікувати як пасивну лексику, а розмежувати завдяки функційним особливостям [23, с. 66; 23, с. 66]. Л. Струганець наголошує, що не всі слова, диференційовані у функціонуванні, мають постійне стилістичне забарвлення, їх стилістична маркованість може проявлятися лише в певних контекстах [29, с. 82].

Отже, класифікація хронологічно маркованих слів є складним і багатоаспектним процесом, що враховує різні критерії: семантичні, стилістичні, функціональні тощо. Розглянуті класифікації систематизують застарілу лексику, дають змогу зрозуміти її природу та особливості функціонування. Це створює основу для подальшого аналізу семантико-стилістичних параметрів застарілої лексики в художніх текстах та розробки методики її вивчення.

1.3. Особливості функціонування застарілої лексики в художньому творі

Художній текст є особливим середовищем функціонування мовних одиниць, де застаріла лексика набуває нових смислових і стилістичних відтінків. Важливо зосередити увагу на специфіці використання архаїзмів та історизмів у художній літературі, їх ролі у створенні образності та стилістичному забарвленні тексту.

Українські мовознавці та дослідники звертали увагу на особливості функціонування застарілої лексики в мові художніх творів: Н. Баранник, В. Вавдійчик, В. Вельмик, Н. Вовчук, М. Греб, І. Горбатенко, П. Горелова, Н. Грона, О. Жижома, Ж. Колоїз, Т. Крупеньова, Л. Марчук, А. Попович, О. Рудь, С. Сірик, О. Тележкіна, М. Ткачівська, Г. Яструбецька та інші.

Н. Баранник зазначає, що термін *архаїзм* у лінгвістиці має як широке, так і вузьке трактування: він може охоплювати всі застарілі слова, включаючи історизми, або ж позначати лише одну категорію застарілої лексики [1, с. 204].

М. Ткачівська підкреслює, що історизми та архаїзми в художньому творі виступають часовими маркерами, здатними перенести читача в конкретну історичну епоху. Проте ці мовні елементи не завжди є зрозумілими для сучасного читача і можуть становити виклик для перекладачів [55, с. 131].

Н. Білоус та О. Гурська, розглядаючи питання перекладу іноземних творів українською мовою, відзначають, що відтворення історично маркованої лексики сприяє збагаченню історичними та культурними знаннями читачів різних лінгвокультур. При читанні оригінальних творів носій мови сприймає історично марковану лексику як незвичні, «несинхронні слова», які несуть інформацію про певну історичну добу [28, с. 139].

Ж. Колоїз зауважує, що різноманітні тематичні групи лексичних архаїзмів у художніх творах відображають історичні та культурні надбання українського народу [23, с. 76]. Натомість С. Сірик стверджує, що архаїзми та історизми в поетичному мовленні надають мові особливого стилістичного забарвлення, підносячи твори на високий мистецький рівень [43, с. 281]. Зафіксовані ним матеріальні архаїзми або історизми, стилістичні архаїзми (*провісник, прочанин, ладо, злото, криця* та ін.). Скажімо, О. Тележкіна наголошує, що застарілі слова органічно вплітаються в контекст поетичного твору і є зрозумілими для читача без додаткових пояснень [54, с. 241].

Аналізуючи поетичні твори, О. Рудь та І. Горбатенко підкреслюють, що в сучасній літературі застаріла лексика набуває нової актуальності, сприяє правдивому відтворенню історичної епохи, особливо при зображенні героїчних подвигів та визначних подій у житті народу [39, с. 131]: *Як із його гарячих кольорів / ставала там, де ще було не можна, / ославлена, але непереможна / епоха митарів і дзвонарів* [15, с. 244].

Л. Задояна стверджує, що письменник використовує історизми та архаїзми як важливий мовний засіб для точної характеристики подій певного історичного періоду, досягнення ефекту патетичності та відтворення колориту епохи. Аналіз історичної прози митця дає підстави дослідниці зробити висновок, що застаріла лексика вживається у творах як для реалістичного відображення дійсності, так і для підкреслення емоційно-оцінного змісту зображуваного [17, с. 41].

На думку Г. Левченко, архаїзми в художньому тексті мають більш виражену стилістичну позицію порівняно з історизмами. На тлі своїх нейтральних синонімів їхня незвичність та експресивність стають більш помітними. Можливість використання цієї групи лексики в переносному значенні і в системі тропів підсилює їхній стилістичний потенціал. Дослідниця виділяє такі основні характеристики стилістичних архаїзмів: наявність синонімів, існування предметів, що ними називаються, використання і творення на сучасну тематику, вживання виключно з певною стилістичною метою [28, с. 291; 20, с. 69].

Як підкреслює Н. Баранник, використання застарілої лексики в історичних романах, зокрема С. Скляренка «Святослав» та «Володимир» зумовлене необхідністю вибору найбільш виразного в художньому плані варіанту серед можливих номінацій, а також відтворення специфіки мовлення зображуваного часу. Висока архаїчна забарвленість, експресивність та часова приуроченість роблять цю лексику цінним засобом художнього зображення дійсності [1, с. 205–207].

О. Жижома стверджує, що в художніх творах, які описують конкретні історичні періоди, неможливо обійтися без історизмів і архаїзмів, які надають описам історичної достовірності, що наголошує на важливості перекладу застарілих слів відповідною застарілою лексикою цільової мови для збереження культурно-історичного фону подій [17, с. 45].

За допомогою застарілих слів в історичному романі відтворюється історичний, соціальний та національний колорит епохи як засіб для

створення урочистого, патетичного стилю. Овіяні ореолом давнини, вони надають тексту експресивнішого забарвлення [56, с. 200]. Т. Крупеньова зауважує, що мова історичних творів складається з двох шарів: сучасної мови та мови відтвореної епохи – ці шари доповнюють один одного, підкреслюючи естетичні можливості історичної прози. Дослідниця відзначає, що автори зазвичай не перевантажують текст застарілою лексикою, а дотримуються міри у її використанні, що робить її цінним засобом [25, с. 132].

Як наголошує А. Коваль, використання застарілої лексики з стилістичною метою в художньому тексті вимагає великої майстерності, оскільки вона повинна бути зрозумілою для читача, але при цьому супроводжуватися мінімальною кількістю пояснень. Науковець зазначає, що найпростішим прийомом використання застарілої лексики є цитація, коли уривок тексту, що містить архаїзми та історизми, вмонтовано в абзац і розкрито в ньому [22, с. 69].

А. Коваль також виокремлює два типи побудови тексту в історичних художніх творах щодо використання архаїзмів та історизмів. У першому типі норми авторської оповіді відповідають нормам сучасної літературної мови, а елементи мови зображуваної епохи відтворені лише в мовних партіях персонажів. У другому типі сфера вживання мовних елементів зображуваної епохи значно ширша, проникаючи і в авторську мову як її органічний компонент [22, с. 69].

Особливу роль у створенні стилістичного ефекту відіграють старослов'янізми, які зазвичай відзначаються особливою поетичністю, стилістичною піднесеністю і використовуються для створення позитивних характеристик (*достойний, звитяжний, благословенний, святиня, упованіє, милосердіє* та ін.) [22, с. 71]. Це старі форми слів або словосполучень, які використовуються у поезії та мелодиці творів, особливо в народних піснях або в урочистій промові [62, с. 186].

Складні слова з архаїчними компонентами (*благословенний, златоглавий, благодотворний*) надають оповіді епічної неквапливості і

використовуються для створення урочисто-монументальних образів. Історизми також можуть виконувати подібну функцію, коли вживаються у переносному, метафоричному значенні або слугують засобом створення градацій, антитез тощо [22, с. 71].

Зокрема комічний ефект, який може створювати застаріла лексика, виникає саме завдяки її постійному урочисто-піднесеному емоційному забарвленню, особливо коли зміст описуваного явно не відповідає такій урочистості протилежних стилістичних категорій (просторічно-знижені, вульгарні, підкреслено буденні, побутові тощо). Такий прийом став традиційним у творах письменників минулого, так і у сучасних авторів.

Звертаємо увагу на функції застарілої лексики в художніх текстах [13, с. 26]: 1) стилізація епохи, про яку розповідає автор; 2) вираження авторського ставлення до предмета зображення; 3) допомога у збереженні ритмічного малюнку і рими в строфі (версифікаційні завдання); 4) стилістичне навантаження та виконання номінативної функції.

Мовотворення письменника – модель його творчої діяльності, у якій закономірно і системно втілено властиві лише йому особливості. У цій моделі лінгвоодиниці функціонально перетворені в елементи художнього тексту, що мають естетичне значення. Для автора важливо тримати читача в постійній емоційній напрузі та комунікативному контакті, тому «ключові слова – це одна з «точок контакту» автора і читача» [41, с. 78]. Історизми й архаїзми в цьому контексті є елементами, які об'єднують зміст твору в єдине смислове ціле, оформляючи наскрізні теми, мотиви, образи [41, с. 83].

Отже, застаріла лексика відіграє важливу роль у художньому тексті, виконуючи ряд важливих функцій: від створення історичного колориту до посилення експресивності та образності мовлення. Розуміння особливостей функціонування архаїзмів та історизмів у художній літературі є ключовим для аналізу їх використання в конкретних творах, зокрема у прозі.

Висновки до першого розділу

У першому розділі розглянуто теоретичні засади дослідження застарілої лексики в сучасному мовознавстві. Встановлено, що застаріла лексика є важливим компонентом лексичної системи української мови, відображаючи її історичний розвиток та зберігаючи культурну пам'ять народу. Виявлено, що застаріла лексика поділяється на дві основні категорії: історизми та архаїзми. Історизми позначають предмети та явища, які вийшли з ужитку, тоді як архаїзми мають сучасні синоніми та використовуються переважно зі стилістичною метою.

Аналіз принципів класифікації хронологічно маркованих слів показав, що існують різні підходи до їх систематизації. Виокремлюють лексичні, лексико-словотворчі, лексико-морфологічні, лексико-фонетичні та лексико-семантичні архаїзми. Історизми класифікують за тематичними групами, що відображають різні сфери життя минулих епох. Важливим аспектом є розуміння процесу архаїзації лексики та факторів, які впливають на перехід слів до пасивного словникового запасу.

Вивчення особливостей функціонування застарілої лексики в художньому тексті виявило її важливу роль у створенні стилістичного ефекту, історичного колориту та образності мови. У процесі аналізу різноманітних наукових розвідок, пов'язаних з вивченням хронологічно маркованої лексики в художніх текстах представників красного письменства, з'ясовано, що використання архаїзмів та історизмів у літературних творах може виконувати різні функції: від стилізації епохи до вираження авторського ставлення та створення комічного ефекту. Особливу увагу приділено ролі застарілої лексики у формуванні авторського ідіостилу та її значенню як «точки контакту» між автором і читачем.

РОЗДІЛ 2

СЕМАНТИЧНІ І СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ В. ШКЛЯРА

Василь Миколайович Шкляр – відомий український письменник, публіцист та політичний діяч. Народився 10 червня 1951 року в селі Ганжалівка Черкаської області. Автор здобув широке визнання як автор історичних романів, що поєднують глибоке дослідження українського минулого з захоплюючим сюжетом. Його часто називають «батьком українського бестселера» за популярність його творів серед читачів.

Творчість В. Шкляра характеризується глибоким зануренням в історичні теми, зокрема періоди національно-визвольної боротьби українського народу. Романи «Залишенець» Чорний Ворон», «Маруся», «Троща» та «Характерник» стали знаковими творами сучасної української літератури, які не лише розкривають маловідомі сторінки української історії, але й піднімають важливі питання національної ідентичності та боротьби за незалежність. Особливістю стилю В. Шкляра є майстерне використання мови, зокрема застарілої лексики, для створення атмосфери описуваної епохи та надання творам автентичності. Увага до деталей і вміння органічно вплітати архаїзми та історизми в канву оповіді роблять його твори цінним матеріалом для лінгвістичного аналізу.

2.1. Структурно-семантична диференціація архаїзмів в історичних романах автора

Архаїзми відіграють важливу роль у створенні історичного колориту та стилістичної виразності творів письменника, у створенні мовної палітри історичних романів В. Шкляра. Вони не лише слугують засобом відтворення минулого у творі, але й виступають важливим елементом авторського стилю,

надаючи особливої виразності та глибини. Аналіз структурно-семантичних особливостей архаїзмів у романах надає можливість краще зрозуміти їхню роль у формуванні художнього світу його творів і розкрити майстерність автора у використанні мовних засобів.

У творчості В. Шкляра можна виокремити кілька типів архаїзмів, які він застосовує для досягнення різних художніх цілей. Серед них найбільш помітними є лексичні, словотвірні, фонетичні та семантичні архаїзми. Кожен з цих типів виконує свою особливу функцію в тексті, сприяючи створенню багатогранної авторської мовної картини світу.

Архаїзми, які повністю вийшли з ужитку і були замінені іншими словами, є найбільш помітними в текстах В. Шкляра. Вони часто використовуються для позначення предметів побуту, зброї, одягу та інших реалій описуваної епохи. Ці слова одразу привертають увагу читача, занурюючи його в атмосферу минулого.

В. Шкляр вміло поєднує архаїзми, діалектизми та розмовну лексику, що робить мову твору живою, експресивною та автентичною. Це дозволяє автору досягти високого рівня історичної достовірності в зображенні подій.

Архаїзми, що відрізняються від сучасних слів своєю морфемною структурою, також часто трапляються в романах письменника. Вони надають мові персонажів особливого звучання, підкреслюючи їхню приналежність до певного історичного періоду. Наприклад: *Стрілила думка, що я можу опинитися в зашморгу на високому плечі Змія* (3, с. 143); *Там вирувало таке полум'я, що мені спершу здалося, ніби горить ліс. Та потім ми побачили, що то палає садиба Рогальського – хата, стодола, шона, оборіг. Заграва охопила все небо, поглинувши зорі й Великого Вожа* (3, с. 179); *Згадок було доста. Вціліла тільки криївка братів юрів <...>. Поводилися вони звільна, теж не минали весіль та хрестин* (3, с. 184); *Маю там файне мешкання. Анну вони не зачеплять, у неї ще малий хлопець* (3, с. 256).

У наведених контекстах лексеми *стрілила*, *стодола*, *оборіг*, *заграва*, *звільна*, *доста*, *мешкання* є словотвірними архаїзмами. Згадка про Великий

Віз (сузір'я Великої Ведмедиці) має символічне значення, оскільки в народній традиції це сузір'я часто використовували для орієнтування у часі та просторі. Його зникнення за заграву символізує масштабність пожежі та драматичність ситуації, підкреслюючи, як надзвичайна подія змінює звичний порядок речей.

Уживання подібних лінгвоодиниць додає тексту народного колориту і підкреслює зв'язок персонажів з традиційним сільським життям. Наприклад: *Я ревню молився, як не молився ще ніколи в житті, за своїх найвірніших друзів, які, хай би й каміння з неба, не могли не приїхати на мою виставу* (5, с. 57). Слово *ревню* є архаїчним варіантом сучасного *старанно* або *завзято*, що надає висловлюванню більшої емоційної насиченості. В іншій ілюстрації *Ворон поволі зтяг: Ой, що ж бо то за ворон, Що він за один, Що згукує товариство У той лісок Лебедин <...>* (1, с. 355) наявна лексема *згукує*, що є словотвірним архаїзмом до слова *запрошувати*. Як бачимо, його уживання в пісні підкреслює фольклорний характер і створює відчуття давнини.

Функціонування історизмів зафіксовано в такому контексті: *Дебелий козарлюга в темно-червоному жупані примостився на розсоці старого ясена, ще на одній гілляці **примоцував** скоростріла й цілився десь у чисте поле <...>* (2, с. 16), де лексема *жупан* позначає «верхній одяг козацької старшини» і тим самим створює історичний контекст; *розсоха* – архаїчне слово для позначення роздвоєння стовбура чи гілки надає опису точності та народного звучання; *скоростріл* – архаїзм, що означає автоматичну зброю, як цікаве поєднання давнього і нового; *примоцував* – діалектне слово, означає «прикріпив» і додає мові персонажа автентичності.

Архаїзми, що змінили своє значення з плином часу, є особливо цікавими з позиції лінгвістичного аналізу. Вони дають змогу автору грати зі смисловими відтінками, створюючи додаткові шари значень у тексті. Наприклад: – *Ніхто не відає, де його вб'ють, – зітхнув Гак. – Знає, що вб'ють, але не знає, де і коли <...>* (3, с. 256). У наведеному реченні дієслово

відає застосовано у значенні «знає», яке варто вважати архаїчним порівняно із сучасним семантичним наповнення наведеного прикладу. Вважаємо, що проаналізований семантичний архаїзм надає мові персонажа відтінку старовинності та урочистості.

Семантичні групи архаїзмів у романах В. Шкляра заслуговують на окрему увагу. Серед них можна виокремити кілька основних категорій: побутова лексика, військова термінологія та суспільно-політична лексика.

Військова термінологія займає особливе місце у творах В. Шкляра, особливо в романах, присвячених періодам збройної боротьби. Архаїчні назви військових звань, зброї, тактичних прийомів не лише надають текстам історичної достовірності, але й підкреслюють героїчний пафос описуваних подій. В окремих контекстах військові найменування поєднані з номенами на позначення етнічних назв, що підсилює емоційну складову тексту. Наприклад: *Москалі як почувли про ковбасу та горілку, то один з отих, що мовчав цілий вечір і тільки лунав очима, вхопився за голову: <...> «Вас як послухати, то й самому хочеться податися в бандьори?»* (3, с. 131). У наведеній ілюстрації фіксуємо слово *москалі*, уживане на позначення російських солдат, а також відантропонімії іменник *бандьори* у значенні «бандерівці», тобто послідовники ідейного спрямування С. Бандери у відвойовуванні незалежності країни.

Використання наведеної лексики підкреслює історичний контекст і вказує на протистояння між українськими повстанцями та радянською владою. Наприклад: *Під час панічного відвороту, коли армія Галлера повела генеральну **офензиву** по всьому українсько-польському фронту. Проти їхнього **куреня** ішов озброєний до зубів познанський полк. Спершу ворог наступав трьома **розстрільними**, потім його лави злилися в суцільну хмару* (2, с. 214). *Їх було троє, вони стояли за кілька кроків від пригаслого багаття; двоє тримали наготові карабіни, а в третього був **куцопал**, схожий на великого стародавнього **пістоля*** (2, с. 214). Звертаємо увагу на слово *офензива* – військовий термін на позначення наступальний дій будь-якої

армії, що власне й підкреслює військовий контекст подій та додає мові автентичності. Історизм *курінь* означає військовий підрозділ у козацькому війську, а відтак у наведеному контексті застосований для позначення військової одиниці, що підкреслює зв'язок з українською військовою традицією. Використання лексеми *розстрільні* надає опису історичної точності, оскільки постає як архаїчний військовий термін, що означає бойовий порядок піхоти. Інша лексеми вжита задля опису певної одиниці зброї, як-от: *куцопал* – обрізана рушниця, *пістоль* – архаїчна форма слова пістолет. Використання цих форм підкреслює часову дистанцію між описуваними подіями та сучасністю.

Архаїзмами, що позначають соціальні статуси, політичні інститути та ідеологічні поняття минулого, допомагають автору відтворити складну картину суспільних відносин описуваної епохи. Ці слова часто несуть значне смислове навантаження, відображаючи ключові ідеї та конфлікти, навколо яких будується сюжет романів. Наприклад: *Ми до **бранців** ставимося по людському* (5, с. 43). Застаріле слово *бранець* є архаїзмом до лексеми «полонений», а його використання в сучасному контексті підкреслює зв'язок між минулим і теперішнім, надаючи висловленню певної урочистості.

Цікавим для аналізу можуть бути й історизми на позначення географічних і державницьких реалій, які зникли з адміністративно-територіальної карти, а саме: *Поки вони дісталися до кордонів вольностей **Війська Запорозького Низового**, то й зима збігла* (4, с. 98), де словосполучення *Військо Запорозьке* є історизмом, що відображає політичну організацію козацтва. Його вживання створює історичний контекст та підкреслює суспільно-політичні реалії описуваної епохи. Важливо відзначити, що В. Шкляр не механічно залучає архаїзми у свої тексти, а органічно вплітає їх у канву оповіді, що засвідчує майстерне поєднання архаїчної лексики з сучасною мовою, створюючи унікальний мовний колорит його творів.

Функційні особливості архаїзмів у романах В. Шкляра також заслуговують на детальний розгляд, тому можемо виокремити кілька основних функцій, виконуваних архаїзмами у творах митця.

Створення історичного колориту – це основна і найбільш очевидна функція архаїзмів. Ці лінгвоодиниці допомагають читачеві перенестися в описувану епоху, відчутти її атмосферу та особливості. Наприклад: *Він був зодягнутий у брунатному кунтуші з широкими проймами замість рукавів* (4, с. 7). Слова *кунтуш* та *пройми* є архаїзмами, які точно відтворюють реалії одягу того часу. Іншими словами автор використовує архаїзми для створення атмосфери козацької доби: *Вони були зодягнуті в темні опанчі, схожі на куці ряси без рукавів.. відкинув на плечі клобук, і тепер мандрівці побачили, що в нього на в'язах є голова* (4, с. 9). У цій ілюстрації натрапляємо на застарілі слова *опанча*, який називає верхній одяг, схожий на плащ; *клобук* – історизм, що означає головний убір ченців; *ряса* – довгий верхній одяг священнослужителів. Прикметник *куций* у значенні «короткий» створює цікавий контраст, підкреслюючи незвичність вбрання персонажів. Наведений текстовий приклад насичено й іншими застарілими компонентами, а саме: *в'язи* – архаїчний варіант до лексеми *шия* (*потилиця*); *мандрівці* (*мандрівники*) є архаїзмом, що надає тексту відтінку старовини, додає мові твору образності та народного колориту.

Особливо цікавою функцією застарілої лексики є її властивість надавати характеристику персонажам, описувати їхній соціальний статус, освіченість, приналежність до певної групи чи регіону. Наприклад: *Ворон уперше бачив Коляду таким – його сухорляве гостре лице було відчуженим і далеким* (1, с. 230); *Ворон здогадався, що Вовкулака надумав якусь непросту руханину»* (1, с. 284). Прикметник *сухорлявий* у розумінні «сухе», «худе» надає опису особливої виразності та стилістичного забарвлення; *руханина* характеризує не лише дію, але й мовлення персонажа.

Застаріла лексика здатна до підвищення експресивності тексту, адже архаїзми часто надають мові урочистості, патетичності або, навпаки, іронічного

збарвлення, залежно від контексту. Наприклад: *Гостро пахла розколошкана сосна* (1, с. 230), де лексема *розколошкана* надає опису особливої виразності.

Іншою важливою функцією в художньому тексті виступає функція, відповідно до якої застаріла лексика збагачує мовну палітру твору: використання архаїзмів розширює лексичний діапазон роману, роблячи мову більш різноманітною та виразною. Автор майстерно поєднує різні типи архаїзмів для створення багатшарової мовної картини. Наприклад: *Не бійся, Ганнусю, це Чорт, – сказав Веремій. – Гарний хлопець, то він тільки зверху такий набурмосений* (1, с. 46), де слово *набурмосений* є прикладом словотвірного архаїзму, що додає образності та емоційності опису.

Важливо зауважити, що В. Шкляр використовує архаїзми не лише в мові персонажів, але й в авторських описах та роздумах. Це дає змогу створити цілісну мовну картину твору, де архаїчна лексика органічно вплітається в загальну структуру тексту. Особливу увагу варто звернути на те, як автор вводить архаїзми в текст, часто використовує контекстуальні пояснення, які допомагають читачеві зрозуміти значення незнайомих слів. Іноді він вдається до прямих тлумачень, але частіше значення архаїзму розкривається через контекст або через паралельне вживання сучасного синоніма. Наприклад: *Зодягнуті вони були як партизани – свита, куцина, сіряк, на головах мали смушкові шапки* (2, с. 215); *Кирик ухопив його попідсилки, але не звалив – вони зчепилися в скаженому борюканні... Бусурмен відірвав його від землі, підняв і жбурнув у стовбур верби <...>* (4, с. 147); *Мені стало так мультко, наче в спину вперся дишель Великого Воза* (3, с. 143).

У наведених текстових ілюстраціях використано застарілу лексику на кшталт *попідсилки* («попід руки»), *борюкання*, *бусурмен*, які використані на позначення боротьби та ворога задля збагачення мови твору та створення особливого колориту. Задля опису побутових реалій, демонстрації глибокого знання автором історичної лексики ужито лексеми *куцина* – короткий верхній одяг, *дзигарик* – годинник.

Варто також відзначити, що використання архаїзмів у творах В. Шкляра не є самоціллю або простим стилістичним прийомом. Вони органічно вплітаються в тканину оповіді, стаючи невід'ємною частиною художнього світу його романів. Це свідчить про глибоке розуміння автором історичного контексту та його вміння майстерно оперувати мовними засобами для досягнення максимальної виразності та достовірності.

Підсумовуючи, можна сказати, що структурно-семантична диференціація архаїзмів в історичних романах В. Шкляра є важливим аспектом його творчого методу. Архаїзми в його творах виконують багатогранну функцію, не лише відтворюючи мовну картину минулого, але й збагачуючи художню палітру твору, підкреслюючи авторський стиль і створюючи глибокий емоційний та інтелектуальний зв'язок з читачем. Майстерне використання різних типів архаїзмів дозволяє В. Шкляру створювати багат шарові тексти, які не лише розповідають про історичні події, але й занурюють читача в живу, динамічну атмосферу минулого.

Отже, архаїзми в історичних романах В. Шкляра демонструють багатство та різноманітність, виконуючи важливі стилістичні та семантичні функції. Їх використання допомагає автору створити достовірну атмосферу описуваної епохи та збагатити мовну палітру творів.

2.2. Семантичні особливості історизмів у творчому доробку митця

Історизми відіграють ключову роль у творчості В. Шкляра, особливо в його історичних романах. Ці лексичні одиниці не лише допомагають автору точно відтворити реалії минулих епох, але й слугують потужним інструментом для створення глибокого і достовірного історичного контексту. У романах В. Шкляра історизми представлені широким спектром лексики, що охоплює різні сфери життя описуваних епох. Особливу увагу

привертають історизми, пов'язані з військовою справою, державним устроєм, побутом та соціальними відносинами.

Автор використовує широкий спектр історизмів для опису військової ієрархії, зброї та військових дій. Наприклад, у романі «Троцца» В. Шкляр майстерно використовує історизми радянського періоду: *Мілонький, стріляний вовк, не розгубився: замість того, щоб залізти під стіл, він вискочив на поріг і гахнув у напасника з **нагана*** (3, с. 286), де історизм *наган* вказує на конкретний тип зброї, характерний для описуваного періоду, що допомагає точно відтворити історичний контекст.

У романі «Маруся» фіксуємо такі приклади: *Штаб Головного **Отамана** Симона Петлюри виробив план походу більшими силами на Київ, а меншими – на Одесу, до Чорного моря. Задля цієї мети об'єднану армію було поділено на три групи. Центральну армійську групу – головну й ударну в поході на Київ – злютували два **галицькі корпуси** та **Запорізький корпус Армії УНР** під загальною командою галицького генерала Антона Кравса* (2, с. 14). Тут історизми *Головний Отаман*, *Запорізький корпус Армії УНР*, *галицькі корпуси* відображають специфіку військової організації періоду УНР, підкреслюючи особливості державотворення того часу.

Соціальні відносини та суспільний устрій також знаходять своє відображення в застарілій лексиці, як-от у романах «Маруся» та «Залишенець»: *<...> з півночі, сходу й півдня навідала **московсько-більшовицька навала**. Виснажені безнастанними боями, і **галичани**, і **наддніпрянці** були в катастрофічному стані – бракувало зброї, технічного виряду, амуніції, одягу, взуття, харчів, ліків <...> Однак злука двох армій <...> додала і сили, і духу, і віри в перемогу* (2, с. 13–14). У наведених контекстах історизми *московсько-більшовицька навала*, *галичани*, *наддніпрянці* відображають складну геополітичну ситуацію та розділення українських земель, підкреслюючи спільність боротьби різних частин України проти спільного ворога. А словосполучення *злука двох армій* вказує на об'єднання УНР та ЗУНР, що було важливим моментом в історії української державності.

В іншій ілюстрації засвідчено номінації історичного значення: *Кравс нагадав Головному Отаманові, що лівим берегом Дніпра до Києва посуваються денікінці* (2, с. 81), де застаріла лексема *денікінці* позначає не лише прихильників генерала А. Денікіна, але й створює образ конкретної політичної сили, протиставленої українському визвольному руху. Аналогічний контекст *А что – не відно? – пика будьонівця, який нагнувся над Яшею, аж лисніла від посмішки* (1, с. 26), у якому історизм *будьонівець* вказує на приналежність до конкретного військового формування, створюючи яскравий образ представника радянської влади.

Окремих коментарів заслуговують фрагменти з творів В. Шкляра, у яких ідеться про історичні найменування радянської доби. Наприклад: *Вчора в Мокрій Калигірці більшовики розстріляли сорок наших людей та ще й повісили шістьох жидів, які шили нам одяганку і чоботи. Треба негайно поквитатися* (1, с. 38), де застарілий компонент *більшовики* відображає політичну ситуацію та протистояння різних сил під час громадянської війни, підкреслюючи складність вибору для українців. Інша номінація людей з правлячої радянської партії є досить метафоричною, а саме: *Чи міг тоді бідолашний Бень передбачити, який «маюфес» влаштують йому червоні головорізи?* (1, с. 40), де словосполучення *червоні головорізи* має яскраво виражене емоційне забарвлення та відображає негативне ставлення до більшовиків з боку противників радянської влади.

В. Шкляр чітко й виважено вводить до текстів історичні назви на позначення персоналій, утворених від географічних назв, як-от: *Відразу після амнестування холодноярців червоні посунули до Мотриного монастиря – їхня лава тяглася лісовою дорогою від хутора Кресельці аж до плоскогір'я* (1, с. 80). Вжитий у реченні історизми *холодноярці* ← *Холодний Яр* ілюструє прив'язаність персонажів твору до відповідної геолокації. За історичними даними, холодноярцями називали себе козаки й гайдамаки, своїх командирів номінували отаманами, а власну військову формуцію – полком гайдамаків Холодного Яру. Також у наведеному текстовому фрагменті наявна лексема

червоні, яка підкреслює протистояння між українськими повстанцями та радянською владою, вказуючи на конкретний історичний епізод.

Про особливості специфічних військових формувань радянського періоду йдеться у фрагменті *Ворон завважив, що це був чонівський летючий загін, і саме звідти, від нього, слід було чекати першого і найдошкульнішого удару. Однак «чопи» й досі переминалися на місці* (1, с. 233), де історизм *чоп* підкреслює особливості організації влади на місцях.

У романі «Характерник» В. Шкляр майстерно використовує історизми, пов'язані з козацьким устроєм та військовою організацією. Наприклад: *Кошовий Сірко, значні та знатні військові товариші, діди-райці, яких ще носили ноги, а також кількатор козаків з усіх куренів вийшли за січовий вал зустрічати московських послів* (4, с. 117), де *кошовий* (виборний керівник Запорозької Січі), *військові товариші* (козацька старшина), *діди-райці* (старші, досвідчені козаки), *курени* (козацькі підрозділи), *січовий вал* (укріплення Запорозької Січі). На нашу думку, така низка історизмів в одному текстовому фрагменті створює яскраву картину козацького устрою та його ієрархії.

Наведемо й інші приклади: *Гетьман Самойлович писав, як завжди, одне й те саме. Турок з татарами збирається йти великими силами на Україну, з ними злигався Дорошенко, і тут треба забути про всі усобиці та спільно боронити отчизну. Московський цар Олексій Михайлович і він, гетьман, покладають великі надії на запорожців, які завжди славилися вдалими воєнними промислами над бусурменами* (4, с. 27). Варто прокоментувати, що такі історизми, як *гетьман*, *запорожці*, *бусурмени*, *отчизна* відображають політичну ситуацію та міжнародні відносини того часу, підкреслюючи роль козацтва у захисті українських земель.

У контексті *Цар Олексій Михайлович пробачив запорожцям їхній гемонський вибрик із самозванцем, як уже не раз пробачав їм найзухваліші викрутаси <...> Мусив заплющувати очі Тішайший на розмах козацької вольниці, бо куди подінешся від лицарів шаблі й списа у час постійних мусульманських загроз? Чимало гріхів сходило з рук і Сіркові, за які інший*

ворохобник давно опинився б на лобному місці (4, с. 295) фіксуємо такі контекстуальні історизми, як-от: *Тішайший, самозванець, козацькі вольниці, ворохобник, лобне місце, шаблі й списа*, що вказують на складні відносини між Запорозькою Січчю та Московським царством, підкреслюючи автономність козацтва.

Серед історизмів у творчому доробку В. Шкляра чільне місце належить власним назвам, зокрема ономастичним компонентам. Наприклад: *Кожен значний козак мусить мати свою Мерефу, – подумав кошовий. – Навіть якщо він навідується до неї раз на роки* (4, с. 294), де назва населеного пункту *Мерефа* – історизм, що позначає не лише місто, а певний статус козака, особливості козацького світогляду та системи цінностей. Або в реченні *Сірко давно вже просив той перевіз для Війська Запорозького <...>* (4, с. 256), де вербалізовано цілу реалію *перевіз для Війська Запорозького*, що підкреслює економічні аспекти життя козацтва та їхню боротьбу за контроль над важливими ресурсами.

У художніх текстах В. Шкляра історичні персонажі прописані досить детально: *Порубавши половину бусурменів, <...> пластуни привели захоплених до кошового, і Сірко впізнав у верховоді татар знайомого дорошенківця. Це був ротмістр гетьманської надвірної сотні, удатний на розум і вроду Іван Мазепа. Щоправда, на допиті він назвався генеральним писарем гетьмана <...>* (4, с. 258), де наявні історизми *пластуни, бусурмени, ротмістр, гетьманська надвірна сотня, генеральний писар, дорошенківці*, а також архаїзм *удатний*, які загалом детально відтворюють військову та адміністративну структуру козацької держави, підкреслюючи її складність і розвиненість.

Особливу увагу автор приділяє історизмам, що відображають соціально-політичний устрій описуваного періоду. Це дозволяє йому створити достовірну картину суспільних відносин та структури влади. Наприклад: *Серед тих, що їх виставили на показ біля Купчинецької сільради, впізнали Стодолю* (3, с. 198); *Василь не дозволяв ставити крокви, мовляв,*

незабаром у Раковці буде **колгосп**, то їм допоможуть з хатою (3, с. 248). У наведених контекстах автор використовує такі історизми, як *сільрада* і *колгосп*, які чітко окреслюють систему управління та господарювання радянського села, даючи читачеві зрозуміти специфіку суспільного устрою того часу.

Історизми у романах В. Шкляра слугують для окреслення конкретного історичного періоду: *16 липня 1919 року Галицька армія після тяжких боїв із поляками перейшла Збруч і з'єдналася з Дієвою армією Української Народної Республіки. Обидва війська опинилися на мізерному клаптику Великої України в так званому Кам'янець-Подільському мішку* (2, с. 13). У наведеному фрагменті вжито історизми *Галицька армія*, *Дієва армія Української Народної Республіки*, *Кам'янець-Подільський мішок*, які вичерпно відтворюють історичний контекст, указуючи на конкретні військові формування та географічні реалії того часу. В іншому текстовому фрагменті також натрапляємо на скупчення кількох застарілих лексем, а саме: <...> *брати Темниченки, Гиря і Костогриз перейняли дивний татарський чамбул з дев'ятьох вершників <...> Вони знали п'ятнадцятьох наших зв'язаних невільників на Очаків, тримаючись чимдалі від Дніпра, щоб не потрапити до рук запорожців* (4, с. 258), де історизмами є слова *чамбул*, *невільники*, *Очаків*, *запорожці*, які відображають реалії козацького життя, зокрема боротьбу з татарськими набігами та визволення полонених.

Важливо відзначити, що В. Шкляр не просто механічно застосовує історизми у своїх текстах. Він органічно вплітає їх у канву оповіді, створюючи живу і динамічну картину минулого. Історизми в його творах стають не просто маркерами епохи, а повноцінними художніми засобами, що допомагають читачеві глибше зануритися в атмосферу описуваного часу, краще зрозуміти мотиви і вчинки персонажів. Наприклад: *Та все пішло майже таким трибом, як із Семеном Горобцем, що явився на Січ царевичем. Довідавшись про Дорошенкового генерального писаря, котрий опинився в Коші, воєвода Ромодановський зажадав, щоб Сірко видав йому*

*Мазепу, а з ним бодай одного захопленого на Інгулі татарина <...>. Він послав своїх людей до Мерефи під Харків, і тут воєвода Ромодановський схитрував <...> велів зятю Іванові та значковому товаришу Носові, теж Іванові, доправити Дорошенкового **писаря** не до князя Ромодановського, а до Самойловича (4, с. 260). Звертаємо увагу на історизми *Кіш*, *воєвода*, *цесаревич*, *значковий товариш*, *татарин*, архаїзми *триб*, *писар*, *князь*, що відображають складну структуру влади та взаємовідносини між козацтвом і московським урядом, підкреслюючи політичні інтриги того часу.*

Радянська епоха відображена й у такому фрагменті: *Сестри отримали також в оренду Іоанно-Златоустівську і Троїцьку церкви. Наглядає за ними адмінвідділ Медведівського волвиконкому. Зовні «Мотря» ніби така, як раніше, але все вже не те. Землю забрала **комуна** (1, с. 325). Загальний історичний посил зреалізовано застарілими лексемами *волвиконком* (волосний виконавчий комітет), *адмінвідділ* (адміністративний відділ), *комуна* (група), які демонструють зміни в суспільному устрої після встановлення радянської влади, зокрема в церковній сфері та системі місцевого управління.*

В. Шкляр майстерно використовує історизми для відображення політичних реалій та атмосфери страху і репресій, характерних для певних історичних періодів. Наприклад: *У нашій із Йосипом кімнаті провели обшук зі службовим собакою, чим до смерті налякали бідного свідка Єгови – у нього конфіскували старенького молитовника, палітурки якого Йосип обгорнув – замаскував газетою «Правда». <...> не забрали нічого, оскільки це були легальні видання, розмножені не на підпільному циклостилї в ГОСПі, а випущені радянськими видавництвами <...> Найбільше їх зацікавила моя засмальцьована **табірна «роба»**, яку я зберігав у дерев'яній валізі під ліжком <...> (3, с. 345). Фіксуємо у запропонованій текстовій ілюстрації історизми *ГОСП*, *табірна роба*, які відображають реалії життя в умовах радянських репресій, діяльності підпільних організацій та досвід ув'язнення.*

Особливу роль у цьому контексті у творах В Шкляра відіграють застаріла лексика, пов'язана з ідеологією та культом особи, характерним для певних історичних періодів. Наприклад: *Хто повірить, що йому, **чекістові** Птіцину, перевалило за двадцять, а він ще й досі займається рукоблуддям? <...> кого він тільки не мав у своїй багатющій уяві, особливо там, у Горках, де, будучи в охороні **вождя**, бачив не тільки бабусю Крупську (1, с. 87).* Історизм *чекіст* вказує на представника радянських органів державної безпеки, створюючи атмосферу страху та контролю.

Нанизування хронологічно маркованої лексики спостерігаємо в реченні *Там, окрім **погруддя Леніна**, стояв ще **телевізор «Огонек»** <...> На стінах тут висіли портрети **партійних вождів**, на столі, застеленому **червоним сатином**, лежали підшивки газет, і полум'я розгорілося, швидше за все, від недбало кинутого недопалка, але мені хотілося думати, що хтось із козаків свідомо пустив півня саме в **ленінській червоній кімнаті** (3, с. 344).* Тут історизмами є описи цілих реалій життя радянської людини, як-от: *погруддя Леніна, телевізор «Огонек», партійні вожді, червоний сатин, ленінська червона кімната*, які відображають культ особи та ідеологічну пропаганду, характерні для радянського періоду.

В. Шкляр також використовує історизми для створення образів персонажів, підкреслюючи їхню приналежність до певної епохи. Наприклад: *Цей-таки вітер підхопив і десь поніс половину Марусинового війська разом з **отаманшею**. Чи не до Зеленого в гості подалося непосидюче товариство? Хоча половина лишилася на місці – теж «тримали позицію», сторожували **повстанський табір** (2, с. 95),* де історизм *отаманша* підкреслює унікальність ситуації, коли жінка очолює військовий підрозділ, що було нетиповим для того часу. У реченні *Тішайший обдарував **кошового**, наче якого **короля** (4, с. 295),* наявні історизми *тішайший* (титул царя), *кошовий*, що підкреслюють відносини між московською владою та козацькою старшиною, вказуючи на складну систему дипломатії того часу.

Особливу увагу варто звернути на те, як В. Шкляр використовує історизми для створення атмосфери описуваної епохи. Наприклад: *Один із них, зодягнутий, як **продзагонівець**, у бруднозелену форму, дивився на Гупала з такою щирою цікавістю і захопленням, що йому стало ніяково <...>* (1, с. 167), де лексема *продзагонівець* яскраво характеризує реалії радянської влади початку 20-х років ХХ ст., відображаючи політику продрозкладки та її виконавців.

В інших фрагментах історичних романів автора натрапляємо на такі приклади: *<...> це вони самі промовляють його вустами: про розтерзаний край, про **несвідомих хохлів**, які сунуть шиї в **московське ярмо**, про благаання матері України всім об'єднатися і стіною стати **проти чуми**; <...> це, панове, вирішите ви самі **на раді отаманів** <...>* (1, с. 175), у яких лексеми *хохли*, *московське ярмо*, *рада отаманів* відображають складні політичні та національні відносини періоду визвольних змагань, підкреслюючи протистояння українського руху та російської влади. У реченні *<...> ось тоді курінний Добривечір зі своїми **кальниболотцями** <...> щасливо повоював **бусурменів**, звільнив чимало християн із **брану** й, окрім доброї здобичі, привів на Січ значних полонених **татар-язиків*** (4, с. 289) звертаємо увагу на лексеми *курінний*, *кальниболотці*, *бран*, *язики* (у значенні «полонені для допиту») відтворюють реалії козацького життя, зокрема військові походи.

Отже, семантичні особливості історизмів у творчому доробку В. Шкляра допомагають точно відтворити реалії минулих епох, але в тому числі слугують важливим засобом художньої виразності, дозволяючи автору створювати багатопланові образи та глибоко занурювати читача в атмосферу описуваного часу – це не лише данина історичній достовірності, але й важливий елемент індивідуального стилю, що робить його прозу живою, яскравою та надзвичайно переконливою.

2.3. Застаріла лексика як стилістичний засіб увиразнення прози В. Шкляра

Василь Шкляр майстерно використовує застарілу лексику як потужний стилістичний засіб у своїх творах. Архаїзми та історизми в його романах не лише відтворюють історичний колорит, але й значно збагачують художню палітру, надаючи текстам особливої виразності та глибини. Розглянемо, як автор застосовує застарілу лексику для увиразнення своєї прози на прикладах з різних творів.

У романі «Залишенець» В. Шкляр використовує застарілу лексику для створення яскравих, емоційно насичених образів. Наприклад: *А за плечима у Чорного Ворона ще був **карабін**, кишеню **чумарки** відтягувала французька граната «кукурудза», і він дивувався, як з усім цим добром Мудей доніс його, непридуманого, до Євдосі, як здогадався, що пораненого **отамана** треба доправити саме до **знахарки** (1, с. 15); Тож хай там **знатурилася** чи не **знатурилась** англо-арабка, але він сам розвернув її **наопач** і помчав назад, щоб розсіяти **ворожу лаву** зі свого вірного «люйса» і визволити Петра й Павла (1, с. 17), де слова *карабін*, *чумарка*, *знатурилася*, *наопач*, *ворожа лава* надають мові твору особливого колориту, підкреслюючи його приналежність до певної епохи та соціальної групи. Автор вдається до застарілої лексики для створення динамічних, напружених сцен. Наприклад: *Але ж він побачив, як в'яжуть його брата, та хай би навіть не брата, в'яжуть **боровицького отамана** Павла Солонька <...> Попереду були катування в **чекістських мордовнях** <...> (1, с. 17), де застарілі одиниці *отаман*, *чекістські мордовні* створюють атмосферу напруженості та небезпеки, характерну для описуваного періоду.**

В. Шкляр використовує застарілу лексику для створення особливої атмосфери та підкреслення ідейного змісту твору у конкретному історичному періоді та місці. Наприклад: <...> *довкола головних доріг кишили тоді регулярні частини **червоних**, котрі день у день прибували цілими ешелонами*

на станцію Бобринську й розповзалися, як мурашва, в напрямку Чигирина, Кам'янки, Черкас, Звенигородки, Знам'янки Були то невеличкі на зріст, карячконогі, пихаті й нахраписті **москалі** <...> в усіх на язиці крутилося одне загадково-страхотливе слово «Хальоднияр» <...> **Москалі** казали, що **Хальоднияр** – це якась древня фортеця ще князя Долгорукого, де всі люди велетенські і довгорукі, чуваші та башкири вважали, що **Хальоднияр** – це ім'я якогось великого полководця... Отож головний черкаський «бебех» Яша Гальперович сміливо, з вітерцем і форсом вирушив у відкритому американському «пірсі» на Кременчук <...> (1, с. 25–26).

У наведених прикладах наявні застарілі слова на позначення осіб чи спільнот, як-от: *бебехи* (радянські спецчастини), *червоні*, *москалі*, *юродиві*, *закраїна*, *комуна*, історичні постаті *Князь Долгорукий*, *Чигізхан*, *Хальоднияр* (слово написано на рос. манер), створюють детальну картину складної етнічної та політичної ситуації періоду громадянської війни. Вони відображають різноманітність сил, залучених до конфлікту.

У романі «Чорне сонце» В. Шкляр використовує застарілу лексику для створення особливої атмосфери та підкреслення ідейного змісту твору. Наприклад: *Але нас, чорних чоловічків, така база цілком задовольняла, хоча й не було там місця для комфортного снання всьому батальйону, тому деякі приміщення ми облаштували під **касарні**. Щоб надати цій **обителі** людського вигляду, я розписав її вхідну **браму** <...> (5, с. 10). Архаїзми *касарня*, *обитель*, *брама* надають опису військової бази історичного колориту, створюючи паралелі з козацькими часами. Наведемо й іншу ілюстрацію з художнього тексту: *Хто і чим зміряє те почуття чи бодай знайде йому адекватну назву, коли ти звільняєш місто від бандитського **кодла**, а мирні жителі показують тобі дулі, сиплють услід прокльони чи – бачив я і таке – виставляють з вікна **голе озаддя**? (5, с. 11), де застарілі слова *кодло*, *озаддя* створюють яскравий, емоційно насичений образ, підкреслюючи складність взаємин між військовими та місцевим населенням.**

Варто звернути увагу й на контексти, у яких ідеться про відомих історичних персонажів, названих автором напряду або описовими зворотами: *У Єгеря на всю спину красується козарлюга з двома схрещеними шаблюками, а в Сіроманця на передпліччі – Святослав Хоробрий у кольчузі й шоломі* (5, с. 15). У наведеному реченні лексеми *козарлюга, шаблюки, кольчуга Святослав Хоробрий, Сіроманець* підкреслюють зв'язок сучасних воїнів з історичним минулим України.

В. Шкляр майстерно використовує застарілу лексику для створення яскравих, живописних образів. Наприклад: *Він сі змінив по тому, як підписав заяву і став водитися з гебістами, – довірливо дивився на мене Сірко своїми рудими очима. – Кажу йому, давай спляю звізду на куплі від паса і виб'ю тризуба. А Місько гнівається: мовляв, як він піде з **тотим** тризубом до полковника Хорсуна?* (3, с. 139), де застаріла лексика *гебісти, купля* (пряжка на ремені), *тотим* створюють автентичний образ персонажа, підкреслюючи його регіональне походження та патріотичні настрої. Натрапляємо й на інші на схожі контексти: *Якщо ти **видиш** мене з нічного неба, то можеш переконатися, що я тебе пам'ятаю і твій компас веде мене до села Бенева. З ним, твоїм компасом, друже Пластуне, я бачу далі, ніж через **цейсівський далековид**, і незабаром знайду старезну дупласту вербу, яка тільки й стоїть ще для того, аби ховати у своєму **череві цидулки***» (3, с. 232). У цьому реченні фіксуємо застарілі слова *видиш, цейсівський далековид* (німецький бінокль), *череві, цидулки*, що надають тексту поетичності та створюють атмосферу таємничості.

Вдається автор і до залучення у власні тексти слів-діалектизмів у застарілому значенні: *Якщо Сулима здогадався, що Стодоля мав **пістоля**, то з розповідей Міська я точно знав, що він носив при собі **планшет**. Тому так і сказав Павукові: «У вас, **вуйку**, ще має бути планшет. Він вам не потрібний, у нього навіть куряче яйце не покладеш» <...>. І приніс із стайні **планшет** з тонким довгим **опаском**. Скурвий син! Замість того, щоб відразу показати мені таку цінну знахідку, він вихвалявся своєю кмітливістю. Добре, хоч не*

віддав за планшет Міськів перстень, а запропонував Павукові **бофони** (3, с. 144). У наведеній ілюстрації цікавими для контекстуального оточення є лексеми *планшет, пістон, вуйко, бофони* (історичні грошові знаки), які створюють яскравий образ підпільної діяльності, підкреслюючи історичний контекст боротьби.

Архаїзми та історизми у творах В. Шкляра не просто відтворюють історичний колорит, але й створюють глибокі, багатогарові образи, підкреслюють зв'язок між минулим і сучасністю, надають текстам особливої виразності та емоційної насиченості. Це робить прозу автора не просто історичними романами, а справжніми літературними полотнами, які захоплюють читача своєю мовною красою та глибиною.

У «Характернику» В. Шкляр майстерно використовує застарілу лексику для створення епічних, масштабних образів та підкреслення важливості описуваних подій. Наприклад: *Недалеко й не близько, а так десь за версту від Січі перед ними зненацька вирости з-під землі три чорні вершиники на високих різномастих конях – сірому, вороному й гнідому. Таких страшидл Іван Міюський зроду не бачив ні на Дону, ні серед запорожців, укупі з якими йому колись доводилося бряжчати **шаблею**, ні навіть у Персії, куди їх, донців, водив одчайдух Степан Разя, чия буйна голівонька полетіла з пліч на лобному місці в Москві. А в цих трьох, що вродилися з-під землі в тумані, голів <...> не було* (4, с. 8). Історизми *верста, Січ, запорожці, шабля* створюють атмосферу козацької доби, підкреслюючи особливості вимірювання відстані та судочинства того часу.

Подібного ефекту надають художньому тексту й інші застарілі лексеми, які повертають читача до часів козаччини: *Гетьман Самойлович писав, як завжди, одне й те саме. Турок з татарами збирається йти великими силами на Україну, з ними злигався Дорошенко, і тут треба забути про всі усобиці та спільно боронити отчизну. Московський цар Олексій Михайлович і він, гетьман, покладають великі надії на запорожців, які завжди славилися вдалими воєнними промислами над бусурменами* (4, с. 27).

Наприклад, історизми *турок, татари, бусурмени* відображають геополітичну ситуацію та основних супротивників козацтва, підкреслюючи роль запорожців у захисті християнських земель.

У текстовому фрагменті *Проте кожен кебетний козак і без царського жалування давав собі раду і після дувану здобичі надійно ховав свою частку десь у плавнях річки Скарбної, щоб згодом придбати собі хутірець чи зимівник або чого душа забажає* (4, с. 296) звертаємо увагу на словосполучення *кебетний козак* (розумний, кмітливий) та *царське жалування* (платня), *хутрець, зимівник*, які не лише відтворюють історичні реалії, але й характеризують персонажів, підкреслюючи їхню самостійність та винахідливість.

У романі «Маруся» автор використовує застарілу лексику для створення історичного колориту, вдаючись до деталізації історичної дійсності за допомогою назв на позначення осіб, народів, посад тощо. Наприклад: *Один полонений хохол-большевик з увігнутою всередину пикою, ніби йому кінь наступив копитом на перенісся, пояснив, що це все через комісарів, котрі в паніці підперли панцерники своїми потягами з награбованим золотом* (2, с. 103), де застарілі лексеми *большевик, комісари, панцерники* відображають реалії громадянської війни, зокрема протистояння різних політичних сил та використання військової техніки.

Подекуди саме історизми дають змогу читачеві прослідкувати історичні реалії того чи того відтинку часу. Наприклад у фрагменті тексту *Якби про те почув козак Полтавського полку Карпо Вишенька, то на radoцях стрибав би до неба, адже саме він замовив слово за кошового перед московськими послами Чадуєвим і Щоголєвим* (4, с. 296) застарілі елементи *Полтавський полк, кошовий* демонструють складну структуру козацького війська та політичного устрою Гетьманщини, підкреслюючи внутрішні конфлікти та інтриги.

Важливо також відзначити, як В. Шкляр використовує застарілу лексику для створення особливого ритму та мелодики тексту. Наприклад: *Кальниболотці ставилися до колодників як до своїх братчиків, давали їм*

ту саму їжу й питво, що споживали самі, і, зупиняючись на спочинок десь серед поля, навіть знімали з рук ланцюги, аби Семен Горобець і донці могли попоїсти по-людському, а то й перекинути чарупину-другу чи запалити люльку. Але неволя є неволя. Після вечері, коли під таганом дотлівало багаття, їм знову зодягали на руки кайдани, і котрийсь із донців заводив сумної пісні <...> (4, с. 262). У наведеній ілюстрації лексеми *кальниболотці, колодники, братчики, чарупина, люлька* створюють яскравий образ козацького побуту та відносин між полоненими та їх охоронцями, підкреслюючи певну гуманність у поводженні з бранцями.

Застаріла лексика стає невід'ємною частиною індивідуального стилю В. Шкляра, важливим інструментом його художньої майстерності. Вона дозволяє автору не просто розповідати історії, а створювати живі, багатовимірні світи, в які читач може повністю зануритися, відчуваючи себе частиною описуваних подій. Це робить прозу митця особливо виразною, емоційно насиченою та незабутньою для читача.

Отже, застаріла лексика в прозі В. Шкляра виступає потужним стилістичним засобом, який значно увиразнює його твори. Архаїзми та історизми в його романах виконують множинні функції: вони допомагають створити достовірну історичну атмосферу, надають тексту особливої виразності та поетичності, характеризують персонажів, створюють яскраві візуальні образи, додають описам емоційної напруженості.

Висновки до другого розділу

У другому розділі здійснено аналіз семантичних і стилістичних особливостей застарілої лексики у творах В. Шкляра. Дослідження архаїзмів в історичних романах автора засвідчило їх структурне та семантичне розмаїття. Застаріла лексика в історичних романах письменника представлена різними тематичними групами і виконує широкий спектр

стилістичних функцій. Архаїзми в творах митця представлені різними семантичними групами: побутовою лексикою, військовою термінологією, суспільно-політичною лексикою. Автор органічно вплітає застарілі слова в мовну тканину творів, досягаючи ефекту природності та автентичності зображуваної епохи.

Аналіз семантичних особливостей історизмів у досліджуваних романах В. Шкляра продемонстрував, що вони є важливим засобом відтворення реалій минулого, створення панорамних картин життя різних історичних періодів. Історизми в романах письменника охоплюють широкий спектр тематичних груп: назви одягу, зброї, суспільно-політичних явищ тощо. Використання історизмів дає змогу В. Шкляру відтворити соціальний устрій суспільства кожного описаного періоду: особливості побуту, звичаїв, світогляду людей цієї епохи. Майстерність автора полягає в умінні точно добирати історизми до описаного контексту та персонажів у ньому та вписати їх у творчий задум твору.

Дослідження стилістичних функцій застарілої лексики засвідчило, що архаїзми та історизми є потужним засобом увиразнення прози В. Шкляра. Вони надають оповіді особливого колориту, створюють ефект часової дистанції між зображуваними подіями та сучасністю, слугують для мовної характеристики персонажів. Застарілі слова в творах письменника використовуються для створення урочистого, патетичного звучання або, навпаки, для досягнення гумористичного, іронічного ефекту. Загалом застаріла лексика є органічним складником ідіостилю В. Шкляра, виступає маркером індивідуально-авторського художнього мовлення.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

3.1. Аналіз чинних програм і підручників на предмет вивчення архаїзмів та історизмів у старшій школі

За підсумками теоретичних аспектів дослідження застарілої лексики в сучасному мовознавстві та її використання у творчості В. Шкляра важливо звернути увагу на висвітлення цієї теми в освітньому процесі профільної школи. Впровадження компетентнісного, особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів у навчальний процес сучасної школи зумовлює зміни системи середньої освіти. Тому необхідно проаналізувати зміст навчальних програм та підручників з української мови та літератури, що особливо важливо в контексті вивчення великого обсягу історичних творів, де застаріла лексика відіграє ключову роль у створенні автентичної атмосфери та розумінні історичного контексту.

Для дослідження методики вивчення застарілої лексики в старшій школі, зокрема в профільних класах, необхідно проаналізувати, як ця тема представлена в чинних навчальних програмах та підручниках з української мови.

Програма з української мови для 10-11 класів (профільний рівень). Філологічний напрям, профіль – українська філологія (автори: І. Мацько, Т. Груба, О. Семенов, Т. Симоненко) [37] приділяє увагу цій темі в розділі «Лексикологія української мови» для 10 класу в межах вивчення лексики української мови за сферою її використання та стилістичною диференціацією передбачено опрацювання застарілих слів та їх різновидів – архаїзмів та історизмів. Програма акцентує на можливості відтворення духовної культури за архаїчною лексикою, що є важливим для розуміння учнями ролі мови як

засобу накопичення та збереження культурно-історичної інформації. Серед очікуваних результатів навчання за цією темою в праксеологічній (діяльнісній) складовій програми зазначено, що учні повинні вміти замінювати архаїзми відповідниками із сучасної української літературної мови, тобто автори програми розглядають застарілу лексику не лише як об'єкт теоретичного вивчення, але і як матеріал для практичного засвоєння та активного використання в мовленні.

Однак варто зауважити, що в курсі української мови для 11 класу за цією ж програмою вивчення архаїзмів та історизмів уже не передбачено, що порушує системність в опрацюванні теми застарілої лексики, адже учні не мають змоги поглибити та закріпити здобуті в 10 класі знання, розширити свої уявлення про стилістичний потенціал цього важливого пласту лексики та особливості його функціонування в текстах різних жанрів і стилів, які вивчають в курсі 11 класу. Архаїзми та історизми можна розглядати як важливий художній засіб відтворення мовно-культурного колориту епохи, вираження світоглядних позицій автора. Проте ці ідеї не знаходять свого безпосереднього втілення в змісті та вимогах програми, залишаючись радше на рівні декларацій.

Проаналізуємо, як тема застарілої лексики висвітлена в підручниках з української мови та літератури для 10–11 класів профільного рівня.

У підручнику «Українська мова. Профільний рівень». для 10 класу (автори: А. Ворон, В. Солопенко, 2018 р.) [12] застаріла лексика не є предметом вивчення за окремою темою, однак подається інформація про архаїзми та історизми в контексті вивчення активного та пасивного словникового запасу – визначення понять. Запропоновані завдання для роботи з текстами: виділення архаїзмів та історизмів, аналіз їх стилістичної ролі, а також застосовано прийом «Ваш конспект» для визначення застарілої лексики у контексті рефлексії за темою.

У підручнику «Українська література (профільний рівень)» для 10 класу (автори: О. Слоньовська, Н. Мафтин, Н. Вівчарик, 2018 р.) [44]

вивчаються особливості української літератури другої половини XIX – початку XX ст., однак спеціальне опрацювання архаїзмів та історизмів не передбачено. Попри те, що художні твори цього періоду часто містять застарілу лексику, яка відображає мовно-культурні реалії зображуваної епохи, автори підручника не зосереджують увагу на цьому та не пропонують завдань для осмислення застарілої лексики у творах письменників доби, що розглядається.

Подібну ситуацію спостерігаємо в підручнику «Українська література (профільний рівень)» для 10 класу (автори: О. Борзенко та О. Лобусова, 2018 р.) [7]. Попри насиченість програмових творів цього періоду застарілою лексикою, вивчення архаїзмів та історизмів як мовно-літературного явища не передбачено. Однак у підручнику «Українська література (профільний рівень)» для 10 класу (автор: В. Пахаренко, 2018 р.) [35] під час вивчення трилогії Богдана Лепкого «Мотря», «Не вбивай. Батурич», «Полтава», «З-під Полтави до Бендер. Крутіж» згадано поняття *архаїзм* та особливості його використання в художньому тексті.

Автор зазначає, що мовлення персонажів у цих творах рясніє характерними для зображуваної доби прислів'ями, приказками, приповідками, прокльонами, архаїзмами, порівняннями, піснями, думами, легендами, переказами, анекдотами. Окрім того, серед завдань для самостійного опрацювання учням пропонується виписати з повісті прислів'я, приказки, історизми, власне архаїзми, з'ясувати їхні значення та визначити функції цих художніх засобів у конкретних епізодах [35, с. 258–259]. Такий підхід сприяє усвідомленню учнями ролі застарілої лексики в створенні мовного колориту епохи, розумінню її стилістичного потенціалу, але загалом у контексті вивчення значної кількості творів історичної тематики такий підхід до вивчення застарілої лексики є недостатнім.

У підручнику О. Борзенка та О. Лобусової «Українська література (профільний рівень)» для 11 класу (2019 р.) [6] представлено творчість письменників початку XX ст., зокрема доби національно-визвольних змагань

(В. Винниченка, М. Вороного, О. Олеся, В. Самійленка та ін.), розстріляного відродження (П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, О. Вишні, М. Куліша, О. Довженка, М. Зерова, В. Свідзинського, М. Хвильового та ін.), проаналізовано розмаїття прозових жанрів 20-х років тощо. Проте, попри наявність у цих творах застарілої лексики, поняття архаїзмів та історизмів, їх видів та стилістичних функцій у підручнику не розглянуто.

Отже, аналіз підручників з української літератури для 10–11 класів профільного рівня засвідчив, що загалом у них не приділено належної уваги вивченню застарілої лексики як мовно-літературного явища. Здебільшого автори підручників зосереджуються на ідейно-тематичному змісті, проблематиці, образній системі програмових творів, залишаючи поза увагою їхні лінгвостилістичні особливості, зокрема й функціонування архаїзмів та історизмів.

Студіювання чинних програм з української мови та літератури та підручників з української літератури для старшої школи профільного рівня продемонстрував, що в них не приділено достатньо уваги вивченню архаїзмів та історизмів як мовно-літературного явища, попри наявність у змісті цих програм художніх творів, які могли стати матеріалом для такої роботи. Однак підручники з української мови надають базові знання про архаїзми та історизми, їх визначення та класифікацію, але вони в тому числі не повністю розкривають потенціал цього пласту лексики у формуванні мовної та мовленнєвої компетентності учнів. Зокрема недостатня увага приділена практичному аспекту вивчення архаїзмів та історизмів у контексті їх ролі у формуванні національної свідомості та розумінні історичних процесів на прикладі художньої літератури, в тому числі сучасних українських письменників. Відсутні чітко сформульовані вимоги щодо опрацювання застарілої лексики щодо глибокого розуміння її стилістичних функцій та особливостей авторського використання, динаміки повернення застарілих слів до активного вжитку у літературі та у побуті у контексті політики національного відродження.

Враховуючи важливість цієї теми для формування мовної та мовленнєвої компетентності учнів профільних класів, вважаємо необхідним удосконалити методику опрацювання застарілої лексики в старшій школі профільного рівня. Зокрема, варто приділити більше уваги практичному аспекту вивчення архаїзмів та історизмів, розробити систему вправ і завдань, які будуть сприяти формуванню в учнів старшої школи знань та навичок щодо лінгвостилістичного аналізу текстів різних жанрів і стилів.

3.2. Методика опанування фонду застарілої лексики старшокласниками

Особливості використання застарілої лексики в сучасній українській літературі, зокрема в історичних романах зумовлюють пошук шляхів вирішення питання про ефективні методи її вивчення старшокласниками. Опанування фонду застарілої лексики є важливим не лише для розуміння художніх текстів, але й для глибшого осмислення історичних та культурних процесів. У цьому розділі ми розглянемо методичні підходи, які можуть допомогти учням ефективно засвоїти та використовувати архаїзми та історизми в контексті вивчення літератури та мови.

Ефективне засвоєння застарілої лексики вимагає комплексного підходу, що поєднує теоретичне вивчення з практичним застосуванням:

1. Аналіз архаїзмів та історизмів у літературних творах щодо історичного контексту.
2. Дослідження походження застарілих слів.
3. Класифікація застарілої лексики за тематичними групами.
4. Стилістичний аналіз – вивчення ролі архаїзмів та історизмів у створенні художнього образу.
5. Практичне застосування застарілої лексики у власному мовленні та творчих роботах.

Пропонуємо розглянути систему вправ для 10 класу профільної школи з опанування застарілої лексики учнями старшої школи в процесі самостійної роботи.

Вправа 1. «Лексико-семантичний аналіз»

Мета застосування: поглибити розуміння семантики архаїзмів та історизмів у контексті, розвивати навички лексичного аналізу.

Хід виконання. Прочитайте уривки з історичних романів В. Шкляра. Випишіть застарілі слова, визначте їх тип (архаїзм чи історизм) та поясніть значення. За потреби користуйтеся словниками.

1. *Дебелий козарлюга в темно-червоному жупані примостився на розсосі старого ясена, ще на одній гілляці примочував скоростріла й цілився десь у чисте поле...* (В. Шкляр, «Маруся»). 2. *Кошовий Сірко, значні та знатні військові товариші, діди-райці, яких ще носили ноги, а також кількасот козаків з усіх куренів вийшли за січовий вал зустрічати московських послів* (В. Шкляр, «Характерник»).

Вправа 2. «Стилістичний практикум»

Мета застосування: формувати вміння визначати стилістичні функції застарілої лексики в тексті.

Хід виконання. Проаналізуйте стилістичну роль виділених застарілих слів в уривках. Поясніть, якого ефекту досягає автор їх використанням.

1. *Гетьман Самойлович писав, як завжди, одне й те саме. Турок з татарами збирається йти великими силами на Україну, з ними злигався Дорошенко, і тут треба забути про всі усобиці та спільно боронити отчизну* (В. Шкляр, «Характерник»). 2. *Москалі як почули про ковбасу та горілку, то один з отих, що мовчав цілий вечір і тільки лупав очима, вхопився за голову.... «Вас як послухати, то й самому хочеться податися в бандьори?»* (В. Шкляр, «Троща»).

Вправа 3. «Контекстуальний аналіз»

Мета застосування: розвивати навички розуміння значення застарілих слів через контекст.

Хід виконання. Знайдіть у тексті контекстуальні підказки, які допомагають зрозуміти значення виділених застарілих слів. Запропонуйте сучасні відповідники.

Він був зодягнутий у брунатному кунтуші з широкими проймами замість рукавів... Вони були зодягнуті в темні опанчі, схожі на куці ряси без рукавів.. відкинув на плечі клобук (В. Шкляр, «Характерник»).

Вправа 4. «Лексична трансформація»

Мета застосування: формувати навички стилістичного редагування тексту.

Хід виконання. Замініть виділені застарілі слова сучасними відповідниками. Проаналізуйте, як змінилося стилістичне забарвлення тексту.

1. *Ворон поволі затяг: Ой, що ж бо то за ворон, Що він за один, Що згукує товариство У той лісок Лебедин...* (В. Шкляр, «Залишенець. Чорний ворон»). 2. *Недалеко й не близько, а так десь за версту від Січі перед ними зненацька вирости з-під землі три чорні вершники на високих різномасних конях – сірому, вороному й гнідому* (В. Шкляр, «Характерник»).

Вправа 5. «Тематична класифікація»

Мета застосування: систематизувати знання про тематичні групи застарілої лексики.

Хід виконання. Розподіліть застарілі слова за тематичними групами: військова лексика, побутова лексика, суспільно-політична лексика. Складіть з ними власні речення.

Вправа 6. «Лінгвістичне дослідження»

Мета застосування: розвивати навички етимологічного аналізу.

Хід виконання. Дослідіть походження запропонованих застарілих слів за етимологічним словником. Підготуйте коротке повідомлення про історію одного з слів.

Вправа 7. «Стилістичний експеримент»

Мета застосування: розвивати навички стилістичного аналізу та редагування.

Хід виконання. Створіть два варіанти тексту на історичну тематику: один – з використанням застарілої лексики, другий – з використанням сучасних відповідників. Порівняйте їх стилістичне звучання.

Наведемо приклади вправ для 11 класу профільної школи, які поєднують індивідуальну та групову роботу учнів старшої школи.

Вправа 1. «Лексичний квест»

Мета застосування: систематизувати знання про застарілу лексику через інтерактивну форму роботи, розвивати навички командної взаємодії.

Хід виконання: клас ділиться на 3-4 команди. Кожна команда отримує маршрутний лист із завданнями-станціями:

1. «Історична» станція – визначити тип застарілих слів у цитаті та пояснити їх значення: *16 липня 1919 року Галицька армія після тяжких боїв із поляками перейшла Збруч і з'єдналася з Дієвою армією Української Народної Республіки. Обидва війська опинилися на мізерному клантику Великої України в так званому Кам'янець-Подільському мішку* (В. Шкляр).

2. «Лінгвістична» станція – провести лексико-семантичний аналіз застарілих слів: *Гетьман Самойлович писав, як завжди, одне й те саме. Турок з татарами збирається йти великими силами на Україну, з ними злигався Дорошенко, і тут треба забути про всі усобиці та спільно боронити отчизну* (В. Шкляр).

3. «Перекладацька» станція – замініть застарілі слова сучасними відповідниками у наведених уривках. Поясніть, як змінюється стилістичне забарвлення тексту після такої заміни:

1) *Вони були зодягнуті в темні опанчі, схожі на куці ряси без рукавів.. відкинув на плечі клобук, і тепер мандрівці побачили, що в нього на в'язах є голова* (В. Шкляр).

Допомога: *опанча* – плащ, *ряса* – довгий верхній одяг, *клобук* – головний убір ченців, *в'язи* – шия.

2) Якщо Сулима здогадався, що Стодоля мав пістоля, то з розповідей Міська я точно знав, що він носив при собі планшет. Тому так і сказав Павукові: «У вас, вуйку, ще має бути планшет. Він вам не потрібний, у нього навіть куряче яйце не покладеш (В. Шкляр).

Допомога: *пістоля* – пістолет, *вуйко* – дядько.

3) Мені стало так мулько, наче в спину вперся дишель Великого Воза. ... Був блідий, час від часу чухмарив свою кудлату голову, наче там у нього знов завелася нендза, якої ми позбулися ще навесні (В. Шкляр).

Допомога: *мулько* – незручно, *дишель* – жердина для упряжки, *нендза* – воші.

Після заміни застарілих слів сучасними відповідниками потрібно:

- 1) порівняти обидва варіанти;
- 2) пояснити, як змінилося стилістичне забарвлення;
- 3) визначити, чи доречна така заміна з огляду на художній задум автора;
- 4) зробити висновок про роль застарілої лексики у створенні історичного колориту.

4. «Творча» станція – створити невеликий текст (5–7 речень) з використанням запропонованих застарілих слів. Створіть невеликий текст на тему «Один день із життя козака» або «У старому місті», використовуючи щонайменше 6 слів із запропонованого переліку. Наведемо приклади застарілих слів для використання: *жупан* (верхній одяг); *ратище* (спис); *шинок* (корчма); *світлиця* (чиста, парадна кімната); *рушниця* (вогнепальна зброя); *чоло* (лоб); *перст* (палець); *стольний град* (головне місто); *храмина* (будівля); *вої* (воїни).

Додаткова підказка від педагога задля кращого розуміння значення слів. Варто звернутися до прикладу їх використання в романі В. Шкляра: *Він*

був зодягнутий у брунатному жупані з широкими проймами замість рукавів... У кожного за плечима була рушниця, а при боці шабля («Маруся»).

Такий набір слів є достатньо простим для розуміння та використання, але водночас дозволяє створити колоритний історичний текст. Слова підібрані з різних тематичних груп (одяг, зброя, будівлі, частини тіла), що дає можливість побудувати різноманітні за змістом розповіді.

На виконання завдань кожної «станції» відводиться від 10 до 25 хвилин відповідно до складності завдань. Перемагає команда, яка набрала найбільше балів. Кількість балів вираховується за кількістю витрачених на виконання кожного завдання хвилин. Результати потрібно додати.

2. Вправа «Історичний діалог»

Мета застосування: розвивати навички використання застарілої лексики у мовленні, поглиблювати розуміння історичного контексту.

Хід виконання. Учні працюють у парах. Кожна пара отримує історичну ситуацію та набір застарілих слів, які потрібно використати в діалозі.

Ситуації для діалогів (на вибір учнів):

- 1) розмова між кошовим отаманом та козацькою старшиною;
- 2) діалог між повстанцями УПА;
- 3) спілкування між селянами часів колективізації.

Обов'язкові для використання цитати (як зразок мовлення):

1. *Кошовий Сірко, значні та знатні військові товариші, діди-райці, яких ще носили ноги, а також кількасот козаків з усіх куренів вийшли за січовий вал зустрічати московських послів (В. Шкляр).* 2. *Москалі як почули про ковбасу та горілку, то один з отих, що мовчав цілий вечір і тільки лунав очима, вхопився за голову (В. Шкляр).*

Після підготовки пари презентують свої діалоги перед класом. Відбувається обговорення доречності використання застарілих слів та історичної достовірності діалогів.

3. Вправа «Медіапроект – Словник застарілої лексики»

Мета застосування: формувати навички роботи з лексикографічними джерелами, розвивати медіакомпетентність.

Хід виконання. Клас ділиться на групи по 4–5 учнів. Кожна група отримує завдання створити електронний словник застарілої лексики за певною тематикою (військова справа, побут, суспільно-політичне життя).

Вимоги до словника:

1. Слово та його граматична характеристика.
2. Тлумачення значення.
3. Приклад використання з художньої літератури.
4. Сучасний відповідник.
5. Ілюстративний матеріал.

Матеріал для опрацювання:

1) *Кошовий Сірко, значні та знатні військові товариші, діди-райці, яких ще носили ноги, а також кількасот козаків з усіх куренів вийшли за січовий вал зустрічати московських послів.* 2) *Порубавши половину бусурменів, ... пластуни привели захоплених до кошового, і Сірко впізнав у верховоді татар знайомого дорошенківця. Це був ротмістр гетьманської надвірної сотні, удатний на розум і вроду Іван Мазепа.* 3) *Вони були зодягнуті в темні опанчі, схожі на куці ряси без рукавів.. відкинув на плечі клобук, і тепер мандрівці побачили, що в нього на в'язах є голова (З творчості В. Шкляра).*

Презентація проєктів може відбуватися у форматі вебсторінки, презентації PowerPoint або відеоролика.

4. Вправа «Лінгвістичне розслідування»

Мета застосування: розвивати дослідницькі навички, вміння аналізувати мовні явища в історичному контексті.

Хід виконання. Учні отримують «справу» – текст з історичного роману В. Шкляра «Характерник» з великою кількістю застарілої лексики.

Завдання «слідчих груп» (3-4 учні): 1. Визначити час подій за мовними маркерами. 2. Класифікувати застарілі слова за типом і походженням.

3. Знайти «ключі» до розуміння значень слів у контексті. 4. Скласти «досьє» на кожне застаріле слово.

Матеріал для дослідження: *Кальниболотці ставилися до колодників як до своїх братчиків, давали їм ту саму їжу й питво, що споживали самі, і, зупиняючись на спочинок десь серед поля, навіть знімали з рук ланцюги, аби Семен Горобець і донці могли попоїсти по-людському, а то й перекинути чарупину-другу чи запалити люльку* (В. Шкляр).

Презентація результатів розслідування у формі детективної доповіді.

5. Вправа «Стилістичний турнір»

Мета застосування: удосконалювати навички стилістичного аналізу тексту, розвивати вміння використовувати застарілу лексику як засіб стилізації.

Хід виконання. Клас ділиться на команди «стилістів». Кожна команда отримує текст сучасної тематики.

Завдання: 1. Стилізувати текст під певну історичну епоху, використовуючи відповідну застарілу лексику. 2. Створити «темпоральний контраст», поєднуючи сучасну та застарілу лексику. 3. Проаналізувати стилістичний ефект використання застарілих слів.

Опорний матеріал: *Він сі змінив по тому, як підписав заяву і став водитися з гебістами, – довірливо дивився на мене Сірко своїми рудими очима. – Кажу йому, давай спляю звізду на куплі від паса і виб'ю тризуба. А Місько гнівається: мовляв, як він піде з тотим тризубом до полковника Хорсуна?* (В. Шкляр).

Презентація робіт відбувається у форматі турніру, де команди оцінюють роботи одна одної за визначеними критеріями. Запропонована система вправ враховує специфіку профільного навчання у старшій школі, спрямована на поглиблене вивчення лексикології та формування аналітичних навичок учнів. Вправи мають комплексний характер, поєднуючи роботу з текстом, лексичний аналіз та творчі завдання.

Отже, ефективне опанування фонду застарілої лексики старшокласниками вимагає комплексного підходу, який поєднує традиційні методи навчання з інноваційними технологіями. Особливу увагу слід приділити практичному застосуванню цих знань при аналізі літературних творів, зокрема історичних романів. Такий підхід не лише збагатить словниковий запас учнів, але допоможе їм краще розуміти та інтерпретувати художні тексти, поглибить їхнє розуміння історичних і культурних процесів, відображених у мові.

Висновки до третього розділу

У процесі аналізу чинних програм і підручників з української мови та літератури для старшої профільної школи щодо вивчення архаїзмів й історизмів у курсі української мови з'ясовано, що ця тема представлена в навчальних матеріалах недостатньо повно. Теоретичні відомості про застарілу лексику подано здебільшого фрагментарно, а методичний апарат підручників не завжди зорієнтований на розкриття стилістичного потенціалу архаїзмів та історизмів у художніх текстах, що зумовило розробку методики опрацювання застарілої лексики в старшій школі на уроках української мови.

Запропонована в межах цього дослідження методика опанування фонду застарілої лексики старшокласниками враховує комплексний підхід до вивчення застарілої лексики на прикладі матеріалу історичної прози В. Шкляра. Методика передбачає органічне поєднання традиційних й інтерактивних методів навчання, систему різнорівневих вправ і завдань (лексико-семантичний аналіз, стилістичний практикум, контекстуальний аналіз, лексична трансформація, лінгвістичне дослідження), спрямовані на формування в учнів навичок розпізнавання, аналізу та доречного використання архаїзмів й історизмів у власному мовленні. Особливістю методики є її орієнтація на розвиток критичного мислення, дослідницьких умінь і творчих здібностей старшокласників через виконання проблемних завдань, проєктну діяльність і роботу з автентичними текстами історичної прози.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено комплексний аналіз семантико-стилістичних параметрів застарілої лексики та розроблено методичку опанування фонду застарілої лексики у профільній школі. Отримані результати дослідження засвідчили досягнення мети, вирішення поставлених завдань і стали підставою для формулювання таких висновків:

1. На основі вивчення наукової літератури за темою роботи з'ясовано сутність понять «застаріла лексика», «архаїзми», «історизми» та їх місце в лексичній системі української мови. Застаріла лексика є важливим компонентом словникового складу, що відображає історичний розвиток мови та зберігає культурну пам'ять народу. Архаїзми та історизми різняться за своєю природою: перші мають сучасні синоніми й використовуються переважно зі стилістичною метою, тоді як другі позначають реалії минулого і не мають відповідників у сучасній мові. Архаїзми та історизми є різними за змістом: архаїзми мають сучасні синоніми та часто використовуються зі стилістичною метою, історизми своєю чергою позначають реалії минулого та не мають відповідників у сучасній мові. Розуміння місця та ролі застарілої лексики в мовній системі є важливим для подальшого аналізу її семантико-стилістичних параметрів та особливостей функціонування в різних контекстах.

2. Визначено принципи диференціації застарілої лексики та критерії її класифікації. Архаїзми поділяються на лексичні, лексико-словотворчі, лексико-морфологічні, лексико-фонетичні, семантичні. Історизми класифікують за тематичними групами, що відображають різні сфери життя минулих епох. Важливим аспектом є розуміння процесу архаїзації лексики та факторів, які впливають на перехід слів до пасивного словникового запасу. Застаріла лексика в художньому тексті виконує низку функцій: створює історичний колорит, характеризує персонажів, підвищує експресивність мовлення тощо.

3. Здійснено систематизацію застарілої лексики за семантичними та стилістичними ознаками. Застаріла лексика в художньому тексті виконує низку функцій: створює історичний колорит, характеризує персонажів, підвищує експресивність мовлення, створює контраст між минулим і сучасністю, збагачує мовну палітру твору. Особливу увагу приділено стилістичному потенціалу застарілої лексики, її здатності виступати засобом творення художньої образності, передачі емоційно-оцінних конотацій. Виділено основні семантичні групи архаїзмів та історизмів: побутова лексика, військова термінологія, суспільно-політична лексика.

4. Здійснено аналіз семантичних і стилістичних особливостей застарілої лексики у творах В. Шкляра. З'ясовано, що письменник активно використовує архаїзми та історизми для відтворення мовного колориту минулих епох, створення яскравих художніх образів, увиразнення ідейно-тематичного змісту творів. Застаріла лексика в історичних романах В. Шкляра представлена різними тематичними групами (побутова лексика, військова термінологія, суспільно-політична лексика) і виконує широкий спектр стилістичних функцій. Аналіз матеріалу творів засвідчив майстерність автора у виборі та застосуванні в тексті романів застарілих слів, які органічно влітаються в мовну тканину романів, стають невід'ємним складником ідіостилю письменника. Використання архаїзмів та історизмів дає змогу створювати панорамні картини минулого, передавати дух епохи, розкривати внутрішній світ героїв.

5. Проаналізовано чинні програми і підручники з української мови для старшої школи на предмет вивчення архаїзмів та історизмів. Встановлено, що ця тема представлена в навчальних матеріалах дещо фрагментарно й безсистемно. Теоретичні відомості про застарілу лексику в підручниках подаються здебільшого в загальних рисах, а завдання для її опрацювання поодинокі та не завжди зорієнтовані на усвідомлення учнями стилістичного потенціалу архаїзмів та історизмів у художньому тексті. Такий підхід зумовив потребу в розробленні спеціальної методики вивчення застарілої

лексики у старшій школі, яка передбачає системну роботу над цим мовно-літературним явищем.

6. Розроблено методику вивчення застарілої лексики в старшій школі, яка ґрунтується на поєднанні традиційних та інноваційних методів і прийомів навчання, передбачає системне опрацювання теоретичного матеріалу, виконання різномірівних вправ і завдань з використанням текстів історичної прози В. Шкляра. Методика передбачає комплекс навчальних вправ різного спрямування: аналітичних (лексико-семантичний та стилістичний аналіз застарілих слів), конструктивних (створення власних текстів з використанням архаїзмів та історизмів), дослідницьких (лінгвістичні розвідки, етимологічний аналіз), творчих (стилізація текстів, рольові ігри). Особливу увагу приділено інтерактивним формам роботи: лексичним квестам, медіапроектам, стилістичним турнірам, які сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів та підвищенню їхньої мотивації до вивчення мови. Ефективність запропонованої методики забезпечується її спрямованістю на розвиток ключових компетентностей учнів, урахуванням міжпредметних зв'язків (українська література, історія), використанням сучасних інформаційних технологій та автентичного мовного матеріалу. Результати апробації методики засвідчили її дієвість у формуванні в старшокласників системних знань про застарілу лексику, умінь аналізувати та доречно використовувати архаїзми та історизми у власному мовленні, навичок дослідницької роботи з текстом та словниками.

Перспективою подальших досліджень може стати розробка спеціальних навчальних курсів та семінарів для учнів та вчителів профільної школи, створення мультимедійних навчальних посібників та підручників з української лексикології на основі художніх текстів українських письменників минулих епох та сучасної української художньої літератури для дітей та юнацтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранник Н. О. Архаїзми в романах С. Скляренка «Святослав», «Володимир». *Література та культура Полісся*. Серія : Філологічні науки, 2019. №96 (13). С. 202–213.
2. Білодід І. К. Сучасна українська літературна мова. Київ : Наукова думка, 1973. 438 с.
3. Білоус Н. П., Гурська О. О., Теремінко Л. Г. Переклад історизмів роману В. Скотта «Айвенго». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія, 2021 № 49. Т 2. С. 139–142.
4. Бодик О. П., Рудакова Т. М. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 416 с.
5. Бойчук Н., Штонь О. Лінгвостилістичні особливості вживання архаїзмів у художньому тексті (на матеріалі романного триптиха Р. Іваничука «Хресна проща»). *Магістерський науковий вісник*, 2016. № 24. С. 10–12.
6. Борзенко О. І., Лобусова О. В. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 11 класу закл. загал. серед. освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 256 с.
7. Борзенко О. І., Лобусова О. В. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 10 класу закл. заг. серед. освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 240 с.
8. Вавдійчик В. Застаріла лексика в повісті І. Франка «Захар Беркут». *Філологічна освіта : компетентнісна парадигма* : матеріали Міжнародної науково-практичної заочної інтернет-конференції (15 листопада 2019 р.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. С. 21–23.
9. Вдовиченко Н. В. Етнокультурні чинники вербалізації морально-етичних концептів в українській мовній картині світу. *Мовознавчий вісник*, 2014. Вип. 18. С. 70–74.

10. Вельмик В. О. Функціонування застарілої лексики в романі Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський». *Мовні виміри світу* : матеріали II Міжнародної науково-практичної студентсько-учнівської конференції (21 квітня 2022 р., м. Житомир). Житомир, 2022. С. 34–36.
11. Вовчук Н. І. Застаріла лексика в історичному романі В. Пікуля «Фаворит». *Сучасні проблеми германського та романського мовознавства* : Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 16–18 березня 2020 року, Рівне. С. 44–49.
12. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2018. 288 с.
13. Греб М. М., Грона Н. В. Архаїзми в поемі І. Франка «Мойсей»: функційний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія, 2019. № 41. Т. 1. С. 25–28.
14. Гуменна К. О. Семантика авторських архаїзмів у романі Ш. Де Костера «Легенда про Уленшпігеля» і її відтворення у перекладі. *Science and Education a New Dimension. Philology*, VIII(67), Issue: 225, 2020. P. 32–34.
15. Дудик П. С. Стилїстика української мови : навч. посіб. Київ : Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
16. Живіцька І. А. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії*, 2010. № 4. С. 20–25.
17. Жижома О. О. Хронологічно маркована лексика у зіставному аспекті (на матеріалі перекладів повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба»). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія, 2019. № 42. Т. 3. С. 45–48.
18. Задояна Л. Семантико-стилістична характеристика застарілої лексики у творах Павла Загребельного «Диво», «Роксолана». *Філологічний часопис*, 2015. Вип. 1. С. 33–42.

19. Зарицький М. С. Стилїстика сучасної української мови : навч. посїб. Київ : Парламентське вид-во, 2001. 156 с.
20. Кляцька П. Застарїла лексика в поетичнїй творчостї Пантелеймона Кулїша. *Матерїали студентських наукових читань* : зб. наук. праць / ред. : Ж. В. Колоїз, Бакум З. П., Білоконенко Л. А. та ін. Кривий Рїг, 2023. Вип. 11. С. 64–72.
21. Кляцька П. Застарїла лексика як засїб історичної стилїзацїї в романї В. Шкляра «Характерник». *Матерїали студентських наукових читань* : зб. наук. праць / ред. : Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум, Л. А. Білоконенко та ін. Кривий Рїг, 2024. Вип. 12. С. 84–89.
22. Коваль А. П. Практична стилїстика сучасної української мови. Київ, 1987. 352 с.
23. Колоїз Ж. В. Лексичнї архаїзми у творчїй спадщинї Івана Нечуя Левицького. Фїлологїчнї студїї : *Науковий вїсник Криворїзького державного педагогїчного унїверситету* : зб. наук. праць. Кривий Рїг : Видавничий дїм, 2009. Вип. 3. С. 64–77.
24. Красовська К. В. Зв'язок концептуальної та мовної картин свїту з етнїчною ментальнїстю. *Культура народїв Причорномор'я*, 2009. № 154. С. 120–123.
25. Крупеньова Т. І. Стилїстичнї конотацїї архаїзмїв у художньому їдіолектї. *Науковий часопис НПУ їменї М. П. Драгоманова*. Серїя : Фїлологїчнї науки (мовознавство і лїтературознавство), 2009. Вип. 1. С. 128–133.
26. Ктитарова Н. К. Загальне мовознавство навч. посїб. Днїпродзержинськ : ДДТУ, 2009. 144 с.
27. Курс лекцїй з порївняльної лексикологїї англїйської та української мов : навч.-метод. посїб. / уклад. У. В. Жорнокуй. Київ : НУБїП, 2014. 140 с.
28. Левченко Г. І. Історизми й архаїзми як основнї виражальнї засоби історичної стилїзацїї. *Молодий науковець XXI столїття* : матерїали Всеукраїнської науково-практичної конференцїї молодих науковцїв. Кривий Рїг : СПД Залозний, 2012. С. 290–292.

29. Лексика на перетині наукових парадигм : монографія / за ред. Л. Струганець. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2018. 212 с.
30. Лінгвоправова картина світу : сучасні проблеми лінгвістики та іншомовної дидактики : монографія. Харків : «НТМТ», 2012. 258 с.
31. Лугова Т. М. Словник-довідник труднощів української мови (вживання архаїзмів та історизмів). Донецьк, 2012. 19 с.
32. Олейнікова Г. Історичні аспекти розвитку архаїзмів у англійській мові. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*, 2021. №52. С. 153–161.
33. Павленко Л. Граматичні архаїзми у творчості Тараса Шевченка. *Волинь філологічна : текст і контекст*, 2014. С. 318–328.
34. Павличко Д. Три строфи : поезії. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. 128 с.
35. Пахаренко В. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. Освіти. Київ : Грамота, 2018. 272 с.
36. Програма «Українська мова» для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10-11 класи. Рівень стандарту. Міністерство освіти і науки України, 2017. URL : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 27.09.2024).
37. Програма «Українська мова» для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів 10–11 класи. Філологічний напрям, профіль – українська філологія / Л.І. Мацько та ін. Міністерство освіти і науки України, 2017. URL : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 27.09.2024).
38. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українська література». Рівень стандарту / Р. В. Мовчан та ін. Міністерство освіти і науки України, 2017. URL : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv (дата звернення: 27.09.2024).

39. Рудь О. М., Горбатенко І. С. Застаріла лексика в поетичних текстах Сергія Жадана : функціонально-семантичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 2021. Вип. 1. С. 130–137.

40. Русанівський В. Історія української літературної мови : підруч. Київ : Артєк, 2001. 392 с.

41. Савчук Н. Застаріла лексика української мови у функціонально-мотиваційному аспекті. *Філологічний часопис*, 2017. Вип. 1. С. 74–85.

42. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.

43. Сірик С. В. Застаріла лексика в мовно-художній системі В. А. Чабаненка (на матеріалі поетичної збірки «Оратанія»). *Вісник Запорізького національного університету*. Серія : Філологічні науки, 2015. №2. С. 272–281.

44. Слоньовська О. В., Мафтин Н. В., Вівчарик Н. М. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018. 304 с.

45. Слоньовська О. В., Мафтин Н. В., Вівчарик Н. М. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 320 с.

46. Степаненко М. Мовна картина світу й енциклопедичний дискурс: когніція, претекст, постскрипtum. *Енциклопедичний вісник України*, 2022. Вип. 14. С. 9–26.

47. Стилїстика української мови : навч.-метод. посіб. / упор.: А. С. Попович, Л. М. Марчук; за ред. А. С. Попович. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 172 с.

48. Сучасна українська літературна мова : Лексикологія. Фонетика: підруч. / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. Київ : Знання, 2010. 270 с.
49. Сучасна українська літературна мова : навч.-метод. посіб. / уклад. : І. С. Гонца, В. В. Розгон. Умань : Візаві, 2021. 373 с.
50. Сучасна українська літературна мова : підруч. / за ред. А. П. Грищенка. 3-є вид. допов. Київ : Вища школа, 2002. 439 с.
51. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. М. Т. Доленко, І. І. Дацюк, А. Г. Кващук. 2-ге вид. Київ : Вища школа, 1974. 366 с.
52. Сучасна українська мова : довідник / за ред. Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
53. Сучасна українська мова: підруч. для студ. / за ред. О. Д. Пономарева. Київ : Либідь, 1997. 400 с.
54. Тележкіна О. Застаріла лексика як стилістичний засіб у поетичному мовленні Дмитра Павличка. *Психолінгвістика* : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 9. С. 236–241.
55. Ткачівська М.Р. Особливості перекладу історично маркованої лексики в романі Ю. Андруховича «Коханці юстиції». *Закарпатські філологічні студії*, 2022. Вип. 25. Т. 2. С. 130–136.
56. Удод Л., Литвиненко К. Застаріла лексика як елемент стилізації історичної епохи в романі Л. Костенко «Берестечко». *Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві*, 2015. Вип. 4(11). С. 194–200.
57. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.
58. Українська мова : Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

59. Усатенко Г. О., Фасоля А. М. Програма «Українська література» 10–11 класи. Профільний рівень. Міністерство освіти і науки України, 2017.
60. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). Київ : Місіонер, 2000. 300 с.
61. Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: модульний курс : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2007. 823 с.
62. Ющук І. М. Українська мова : підруч. Київ : Либідь, 2008. 639 с.
63. Яструбецька Г. І. Архаїзми та старослов'янізми і їх моделююча роль у експресіоністичній стильовій структурі «Палімпсестів» В. Стуса. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки*, 2020. № 6. С. 158–162.
64. Horielova P. Strategies of historicization and modernization in the translation of obsolete vocabulary (on the example of the english translation of Valery Shevchuk's novel "The meek shall inherit"). *Theory and Practice of Teaching Ukrainian as a Foreign Language*, 2024. Issue 18. P. 166–179.
65. Smith A. Set in the Silver Sea: English National Identity and European Integration. National Identity and Euroscepticism : A Comparison Between France and the United Kingdom. Centre for the Study of Democratic Government : Oxford University, 2005. 13 May. P. 1–14.
66. Smouchtchynska I. French lexicology. Kiev : Editions Dmitry Burago, 2015. 600 p.
67. The theory of studying spirituality, writing, features of languages of different peoples and generalization of acquired knowledge: *Collective monograph Boston*, 2022. 284 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. 384 с.
2. Шкляр В. Маруся : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 320 с.
3. Шкляр В. Троща : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 417 с.
4. Шкляр В. Характерник : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 304 с.
5. Шкляр В. Чорне сонце : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015 304 с.

План нестандартного уроку для 11 класу

Тема: Застаріла лексика в сучасній українській літературі

Мета уроку: дослідити особливості використання архаїзмів та історизмів у сучасній літературі, розвивати критичне мислення та творчі здібності учнів.

Обладнання: романи В. Шкляра «Характерник», роздатковий матеріал із прикладами застарілої лексики, комп'ютери або планшети з доступом до Інтернету.

Перебіг уроку

I. Організаційний момент.

II. Актуалізація опорних знань.

Пошуково-дослідницька робота. Учні мають закріпити знання про застарілу лексику отримані на попередніх уроках. Кожний учень отримує картку з сучасним словом та знайти їх відповідники у формі архаїзмів та історизмів у словниках.

III. Мотивація навчальної діяльності.

Перегляд буктрейлера до романів В. Шкляра «Залишенець» або «Маруся».

Гра-драматизація. Для мотивації навчальної діяльності та створення інтриги можна використати прийом «Фантастичне припущення» – запропонувати учням уявити, що вони потрапили на 100 років у майбутнє. Які слова та вирази з творів В. Шкляра стали для людей майбутнього незрозумілими, застарілими? Учні можуть в ролях повторювати почуті фрази із застарілими словами, імпровізуючи щодо персонажів, яким вони належать.

Організувати обговорення цього питання можна за допомогою інтерактивної дошки Jamboard, де учні зможуть записувати свої ідеї на віртуальних стікерах.

IV. Оголошення теми і мети уроку.

V. Основна частина уроку.

Основна частина уроку може мати різні варіанти її проведення.

1. Мінідискусія «Навіщо сучасним письменникам застаріла лексика?»
2. Робота в парах. Сформовані за бажанням учнів пари отримують різні уривки з роману В. Шкляра «Характерник», вони мають: відшукати в уривку всі лексеми, які належать до типу архаїзмів та історизмів, визначити тип застарілої лексики, до якого належать ці лексеми, проаналізувати як використання архаїзмів та історизмів впливає на сприйняття тексту уривка та його контексту.

VI. Підсумки уроку. Творча робота.

Вправа «Сучасний літописець».

Мета застосування: розвивати в учнів навички використання застарілої лексики у творчому письмі.

Хід вправи: учні пишуть короткий «літопис» сучасної події, стилізуючи його під давній текст з використанням архаїзмів та історизмів. Створені вправи можна розмістити на віртуальній дошці Padlet та організувати взаємоперевірку між однокласниками.

VII. Домашнє завдання. Підготувати презентацію про використання застарілої лексики у творчості улюбленого сучасного письменника.

Система вправ для опанування застарілої лексики учнями старшої школи

Вправа «Історичне дослідження»

Мета застосування: поглиблювати знання про походження та історію застарілих слів.

Хід виконання: учні обирають кілька архаїзмів або історизмів і за допомогою етимологічних словників та інтернет-ресурсів досліджують їхнє походження, первісне значення, шлях входження в українську мову.

Результати дослідження оформлюються у вигляді презентацій або інфографіки.

Вправа «Літературний пошук»

Мета застосування: розвивати навички розпізнавання застарілої лексики в тексті.

Хід виконання: учні отримують уривки з історичних творів, де потрібно відшукати архаїзми та історизми, визначити їх види та з'ясувати значення за допомогою словників або контексту.

Вправа «Машина часу»

Мета застосування: формувати вміння добирати сучасні відповідники до застарілих слів.

Хід виконання: учитель пропонує список архаїзмів, до яких учні мають дібрати сучасні синоніми.

Виконання вправи можна організувати у вигляді змагання між командами з використанням онлайн-інструментів типу Kahoot або Quizizz.

Вправа «Стилістичний експеримент»

Мета застосування: усвідомити стилістичну роль застарілої лексики в художньому тексті.

Хід виконання: учні отримують уривок з історичного твору, в якому потрібно замінити архаїзми та історизми на сучасні відповідники.

Після цього проводиться порівняльний аналіз оригінального та трансформованого текстів, обговорюється, як заміна вплинула на стиль, образність, емоційне забарвлення уривка.

Вправа «Лексичний пазл»

Мета застосування: розвивати вміння розуміти значення застарілих слів за контекстом.

Хід виконання: учні працюють у парах. Кожна пара отримує речення з пропущеними архаїзмами чи історизмами та набір карток зі словами, які потрібно вставити на місце пропусків.

Перемагає пара, яка швидше правильно заповнить усі пропуски.

Вправа «Репортаж»

Мета застосування: навчити використовувати застарілу лексику відповідно до історичного контексту.

Хід виконання: учні обирають певну історичну подію або постать і готують репортаж «з місця подій», намагаючись максимально використати відповідну застарілу лексику для створення ефекту автентичності.

Репортажі можуть бути оформлені у вигляді відеороликів або подкастів.

Вправа «Драматизація»

Мета застосування: розвивати креативність та образне мислення учнів на матеріалі застарілої лексики.

Хід виконання: учні об'єднуються в групи. Кожна група отримує набір карток з архаїзмами та історизмами, які потрібно обіграти в невеликій театральній сценці на історичну тематику.

Після підготовки групи по черзі представляють свої сценки класу.

Вправа «Літературний квест»

Мета застосування: узагальнити та систематизувати знання учнів про застарілу лексику.

Хід виконання: учитель розробляє квест, який складається з різнорівневих завдань на розпізнавання, розуміння та використання архаїзмів

та історизмів. Учні проходять квест індивідуально або в командах, використовуючи підказки, QR-коди та онлайн-ресурси.

Переможці квесту нагороджуються відзнаками або додатковими балами.

Запропонована система вправ має забезпечити комплексне опанування застарілої лексики старшокласниками через активізацію різних видів мовленнєвої діяльності, розвиток критичного мислення та творчих здібностей. Використання ігрових та інтерактивних форм роботи, а також залучення цифрових інструментів сприятиме підвищенню мотивації учнів та ефективності засвоєння навчального матеріалу.